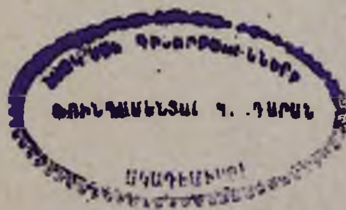
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՅԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ծ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Տ., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Մ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ · 1972

ՀԱՏՈՐ IV

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՖԵՈԴԱԼԻԶՄԻ ՎԱՅՐԷՋՔԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ XIV-XVIII ԴԴ.

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Արևշատյան Ս. Ս., Բարխուդարյան Վ. Բ. (պատ. խմբագրի տեղակալ),
Ոսկանյան Վ. Կ., Զուլալյան Մ. Կ., Փափազյան Հ. Դ.
Խաչիկյան Լ. Ս. (պատասխանատու խմբագիր),

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՏՈՐ IV

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
Գիտական խորհրդի որոշմամբ

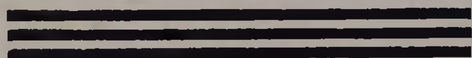
Հրատ. խմբագիր՝ Ժ. Մ. ԱԴՈՆՑ
Նկարչ. ձևավորումը՝ Լ. Ա. ՍԱԴՈՅԱՆԻ,
Կ. Կ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՎՖ 05005 Հրատ. 3797 Պատվեր 718 Տպաքանակ 12000

Հանձնված է արտադրության 20/XI 1971 թ., ստորագրված է տպագրության 18/X 1972 թ., տպագր. 42,75 մամուլ+2 ներդիր, հրատ. 53,0 մամուլ, պայման 61,25 մամուլ, թուղթ № 1, 70×108 1/16, Գինը 4 ռուբ.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան

ԲԱԺԻՆ Ա

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XIV-XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XIV-XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՋՈԲԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

XIV դարի 30-ական թվականներին մոնղոլական իլխանությունը հոգեվարքի ցնցումներ էր ապրում։ Աբու-Սայիդ իլխանի մահից հետո (1335 թ. նոյեմբեր), փլուզվող կայսրության ողջ տարածքի վրա, ծայր էին առել գահակալական պատերազմներ, Հայաստանը դարձել էր արյունահեղ բախումների թատերաբեմ։ Հանգուցյալ խանի կտակով գահը գրավեց Չինգիզ խանից սերված Արփա խանը, որին հայ հիշատակագիրներից ոմանք «արքայուն» կամ «քայուն» վերադիր կոչումն են տալիս (մոնղոլներն այդպես էին անվանում քրիստոնյաներին)[1] և վկայում, որ նա բարյացակամ էր քրիստոնյաների նկատմամբ։

Հազիվ կես տարի էր անցել Արփայի գահակալությունից, երբ իշխանությունը գրավելու փորձ կատարեց Աբու-Սայիդի քեռի Ալի-Փադիշահը, որն Օյրաթ մոնղոլական ցեղի առաջնորդն էր։ Լավ սպառազինված բանակով նա դուրս եկավ Բաղդադից, բախվեց Արփա խանի զորքերին, պարտության մատնեց ու սպանեց նրան։ Շատերի աչքում թագավոր երևացող այս նոր բռնապետն աչքի ընկավ քրիստոնյաների նկատմամբ ծավալած հալածանքներով. «Յարոյց բազում հալածանս ի վերայ քրիստոնէից, և եկեղեցիսն քակեաց, և զխաչերն խորտակեաց»,— գրում է նրա մասին Թումա Արճիշեցի գրիչը[2], «Եւ արար հրաման քակել զեկեղեցիս և քակեցին ի բազում տեղիս՝ ի Մօսլայ մինչ ի Խլաթ և ի Սալամաստ»,—լրացնում է նրան անանուն մի ժամանակագիր[3]։

Կարճատև է լինում նաև Ալի-Փադիշահի իշխանությունը. Նրա հաղթանակից ընդամենը 5 ամիս հետո պայքարի հրապարակ են իջնում նոր ուժեր՝ Ջելաիրյան ցեղախմբի առաջնորդ Հասան-Բուզուրգը (բուզուրգ նշանակում է

---

[1] *Н. Я. Марр*, Аркаун (монгольское название христиан), СПб., 1905.

[2] «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 281 (այսուհետև հիշատակարանների սույն ժողովածուն վկայակոչելու ենք «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», իսկ հաջորդ հատորը՝ «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», համառոտությամբ նշելով նաև վերջինիս Ա, Բ, Գ հատորները։

[3] Սամուէլ Անեցի, *Հավաքմունք ի գրոց պատմագրաց*, Վաղարշապատ, 1893, էջ 158—159 [այսուհետև՝ Սամուել (շարունակող)]։

մեծ) և Խաջե Թուղայ (նաև՝ Հաջի Թաղա) ավագանին։ Հեր քաղաքի մոտակայքում տեղի ունեցած ճակատամարտում սպանվում է Ալի-Փադիշահը և Հասան-Բուզուրգը խան է հռչակում Հուլավուի սերնդից Մուհամմեդ անունով մի մանուկի[4]։

1335—1336 թթ. տեղի ունեցած գահակալական այս կռիվների հետևանքով, ինչպես տեսանք, մեկը մյուսին հաջորդեցին մի շարք տիրակալներ, որոնք կամազուրկ դրածոներ էին իշխանության ձգտող քոչվոր ցեղապետերի ձեռքին։

Ջելաիրյան Հասան-Բուզուրգի ու նրա կամակատար Մուհամմեդ խանի հաղթանակից հազիվ մեկ տարի էր անցել, երբ կրկին քաղաքական պայքարի հրապարակ իջան Չոբանյանները։ Մոնղոլական այս գերդաստանը իլխանության կյանքում կարևոր դեր ստանձնեց Ղազան խանի ժամանակ, երբ 1295 թվականին ամիր Չոբանը դարձավ նրա կուսակիցներից մեկը, իսկ քիչ հետո՝ Օլջայթու խանի ժամանակ, գրավեց գլխավոր զորահրամանատարի պաշտոնը։ Մանուկ հասակում խան հռչակված Աբու-Սայիդի իշխանության առաջին տարիներին պետության ղեկը փաստորեն գտնվում էր ինքնիշխան ամիր Չոբանի ձեռքին, որը ամենաբարձր պաշտոններն ու ամենաբարեբեր վիլայեթների կառավարչությունը հանձնած լինելով իր որդիներին ու մերձավոր ազգականներին, հասույթների մեծագույն մասը յուրացնում էր ինքը՝ դատարկ թողնելով պետական գանձարանը։ Դրությունը փոխվեց, երբ Չոբանյաններից դժգոհ քոչվոր ավագանու սադրանքով Աբու-Սայիդը թշնամական դիրք գրավեց իր զորահրամանատարի նկատմամբ։ 1326 թվականին պատերազմական գործողություններ ծավալվեցին Չոբանյանների դեմ. նրանք պարտություն կրեցին։ Ամիր Չոբանն ու նրա հեղինակավոր կուսակիցներից շատերը սպանվեցին այդ պայքարի ընթացքում, մի մասն էլ աղատվեց՝ ժամանակավորապես հեռանալով երկրից[5]։

1338 թվականին Չոբանի հանգուցյալ Թամուրտաշ որդու անվամբ հրապարակ իջավ մի գործիչ (արևելագիտության մեջ հայտնի է Կեղծ-Թամուրտաշ անունով), դաշնակցեց իսկական Թամուրտաշի որդի Հասան-Քուչուկի (քուչուկ նշանակում է փոքր) հետ և արշավեց Հասան-Բուզուրգի ու Մուհամմեդ խանի դեմ։ Խանը սպանվեց, Ջելաիրյան Հասանը փախուստ տալով, հաստատվեց արաբական Իրաքում։ «Եկն սուտ Թամուրտաշն և որդին՝ շեխ Հասան, և սպանին զՄահմատ ղանն, և այլ ոչ եղև կատարեալ ղանութիւն»,— վերոհիշյալ անցուդարձերի մասին գրում է անանուն մի ժամանակագիր[6]։

Շուտով, սակայն, սրվում են Հասան-Քուչուկի և Կեղծ-Թամուրտաշի հարաբերությունները, որի հետևանքով հիմնականում սրբակակոխ են լինում Հայաստանի շրջանները։ Մի հայ հիշատակագիր այսպես է բնորոշել այդ ժամանակաշրջանը. «...ի թուականիս Հայոց ՉՁէ (1338), ի ժամանակս որ ոչ ղան կայր և ոչ սուլտան, և աշխարհս էր իբրև զնաւ յերերման, և քրիստոնեայք էին հալածական և փախստական.

---

[4] Տե՛ս «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Ջմմառի վանքի մատենադարանին», կազմեց Մեսրոպ վրդ. Քեշիշյան, միաբան Ջմմառի, Վիեննա, 1964, էջ 579։

[5] Տե՛ս А. Али-Заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIX вв., Баку, 1956, էջ 287-288 (այսուհետև՝ Али-Заде):

[6] «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ.», կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հատ. I, Երևան, 1951, էջ 110 (այսուհետև՝ Մանր ժամանակագրություններ)։

Զի եկ ոմն անուն Դամուրտաշ,
Եւ արար զազգս մեր ի մաշ,
Եւ Քրիստոս ետ նմա մահու ճաշ,
Եւ եղև յաչս մեր հրաշ.
Քրիստոսի անմահին վաշ,
Որ արար զնա լաշ»[7]։

Հասան-Քուչուկը պարտության մատնելով Թամուրտաշին, Չոբանյան դինաստիայի տիրապետության տակ է առնում մոնղոլական իշխանության մեծագույն մասը՝ Հյուսիսային Իրանը, Պարսկական Իրաքը, Ատրպատականը և գրեթե ամբողջ Հայաստանը։ Լինելով անսահմանափակ իշխանության տեր մի բռնակալ, Հասան-Քուչուկը, այնուամենայնիվ, գերադասում է կառավարել Հուլավու խանից սերված որևէ գահակալի անունից։

Չոբանյաններն ու Ջելաիրյանները պատերազմեցին նաև հաջորդ տարիներին։ Հայ ժողովրդի մի մեծ հատվածի համար ծանր հետևանքներ ունեցավ հատկապես Հասան-Քուչուկի արշավանքը դեպի Դիարբեքիր, ուր հաստատվել էր Ջելաիրյանների կուսակից Խաջե Թուղայը։ Հետապնդելով փախուստի դիմած հակառակորդին, Չոբանյանների բանակը մտավ Մշո դաշտ, ավերեց, կողոպտեց ու գերեց ճանապարհին ընկած քաղաքներն ու գյուղերը։ Այս դեպքերի մասին ուշագրավ գրանցում է կատարել Սարգիս գրիչը 1340 թվականին շարադրած մի հիշատակարանում. «Եւ ով կարէ պատմել զանօրէնութիւնս նոցա, զոր արարին և գործեցին, քանզի բազում գաւառս գերեցին և աւերելով կործանեցին, և զինչս արդիւնաց զամենայնն յափշտակեցին, և զամենեսեան քրիստոնեայք կողոպուտ արարին՝ մերկ և բոկ և ոչ թողին ոչ մի ինչ ի վերայ անձանց քրիստոնէից. այլ զանասունս տաւարաց չոկս առեալ տարան՝ զոչխարաց և ղեզանց, կովուց և զցլուց և զերիվարաց. ղհանդերձս ի յանձնէ մերկացուցին... Որ երեկ տանն տանուտէր (էր) և ամենայն իրօք լի, այսօր բեկեալ սրտիւ և տրտմեալ... ի վերայ մոխրոյ նստեալ»։ Գրիչն այնուհետև հայտնում է, որ այդ անօրենները դատարկեցին հացի բոլոր ամբարներն ու սրով նահատակեցին 100 մարդ[8]։

Հասան-Քուչուկը արշավեց նաև Ջելաիրյանների Արևմտյան Հայաստանում գտնվող տիրույթների վրա։ Գրավեց Էրզրում քաղաքը և մեկ ամսից ավելի մնալով այնտեղ՝ մեծ գումարներ կորզեց բնակիչներից։ Իսկ 1343 թվականին նա արշավեց Սեբաստիա և այլ վայրեր[9]։

Հարկ է նշել, այնուամենայնիվ, որ Հասան-Քուչուկին հաջողվեց փոքր-ինչ մեղմել հպատակ ժողովուրդների ծանր վիճակը և գահակալական բազմամյա պատերազմներից հետո պայմաններ ստեղծել քայքայված տնտեսության վերականգնման համար։ Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ մի շարք հայ հիշատակագիրներ դրվատանքով են խոսել նրա մասին[10]։

Հասան-Քուչուկը 1344 թ. դեկտեմբերի 15-ին խեղդամահ արվեց իր կնոջ կողմից։ Վճռական մարտերից հետո իշխանությունը գրավեց Հասանի

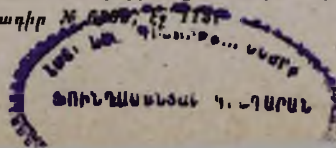
---

[7] «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 306։

[8] Նույն տեղում, էջ 324։

[9] Տե՛ս Али-Заде, նշված աշխատությունը, էջ 331, «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 334։

[10] «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 331, ձեռագիր № 6569, էջ 713։

եղբայր Մելիք-Աշրաֆը։ Սա դաժանաբար հաշվեհարդար տեսավ Նուշիրվան-ի Ադիլ կոչված մի խամաճիկ խանի (հայերի կողմից կոչված՝ էդիլ Շրվան), միանձնյա թագավորեց 13 տարի և անլուր բռնությունների ու աճարեկումների· դաժան քաղաքականությամբ գերազանցեց իր բոլոր նախորդներին։

Բոլոր սկզբնաղբյուրներն անխտիր Աշրաֆին ներկայացնում են որպես նենգ ու արյունարբու կեղեքիչ, որ զրկում ու հարստահարում էր ոչ միայն աշխատավոր ժողովրդին, այլև առանց դատ ու դատաստանի բանտերն էր նետում տիրող դասակարգի շատ ներկայացուցիչների՝ պետական պաշտոնյաների, ֆեոդալական վերնախավին պատկանող անձանց ունեցվածքը հափշտակելու համար։ Անշուշտ ավելի ծանր էր հայ հպատակների վիճակը, որոնք կեղեքվում էին նաև իրենց հավատքի համար։

Աշրաֆը ծանր հարված հասցրեց հայ ֆեոդալական երբեմնի հզոր գերդաստանների տկար և ուժասպառ պայազատներին։ Տուժեցին հատկապես Զաքարյանները, որոնք շարունակում էին իշխել Անիի և Բջնիի շրջակայքում։ 1350-ական թվականներին Աթաբեկ Շահնշահ Գ իշխանը զրկվեց իր բոլոր տիրույթներից։ Անիի գրավման ու ավերման մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Ներսես գրիչը. «Զօրքն տաճկաց բազմացեալ ամբոխիւք հասին գաւառն քաղաքին Անւոյ։—Եւ զաղետս և զոր ինչ արարին ի վանս և ի գեաւղս և ի գաւառս ո՞ր բերան պատմէ, կամ ո՞ր լեզու խօսի... Սատակեցին առաջի ծնողաց զորդայսն և առաջի որդայոց զծնողսն։ Եւ զորս ըմբռնեալ՝ տանէին գերիս՝ բանդից և տանջանաց մատնեալ, որոց գլուխ աթապակ և մեծ սպասալար Շահնշահ, որ հազիւ կարաց զերծանիլ ի ձեռաց թըշնամեացն»[11]։

Բջնի ամրոցի գրավման պատմությունը «ի ժամանակս բռնակալութեան Մելիք-Աշրափին» փորագրված է Աթաբեկ Շահնշահի անունից կազմված արժեքավոր մի արձանագրության մեջ. ըստ այդմ Աշրաֆի հրամանով Բջնի քաղաքը բռնագրավված ու հանձնված է եղել Հաճիբեկ անունով մեկին, որ «զքաղաքս ի հիմանց քակեց, ու շատ յանուանի մարդ ի սուր քաշեց. ու զեկեղեցիքս տապալեց, ու զերկիրս ի չորս դիաց անբնակ արար ու դքրիստոնէք անխնայ կոտորեաց»[12]։ Աշրաֆի սպանությունից հետո Շահնշահին հաջողվում է վերանվաճել Բջնին ու շինարարական որոշ աշխատանքներ կատարել այնտեղ, իսկ Անի քաղաքն իր շրջակայքով այլևս չի ազատագրվում և մնում է օտար զավթիչների ձեռքին։

Դժնդակ այս պայմաններից փրկվելու ոչ մի հեռանկար չունենալով, երկրից արտագաղթում էին ֆեոդալական վերնախավին պատկանող անձինք, քայքայվող քաղաքների բնակչությունը՝ առևտրականներ և արհեստավորներ։ «Շեյխ Ովեյսի պատմություն» գրվածքի անհայտ հեղինակի տվյալներով Ոսկե Հորդայի խան Ջանիբեկի իշխանության տարիներին (1342—1357) «Երկիրը (իմա՝ Ոսկե Հորդան) ծաղկում ապրեց, որովհետև Մելիք-Աշրաֆի ճնշումների հետևանքով եկան այնտեղ հաստատվեցին Թավրիզի, Սերահի, Արդեբիլի, Բայլականի, Պարտավի և Նախիջևանի խոջաներից շատերը»[13]։

---

[11] Ղ. Ալիշան, *Այրարատ*, Վենետիկ, 1890, էջ 112 (Մատենադարան, ձեռագիր № 6764, էջ 264ա)։

[12] Ղ. Ալիշան, *Այրարատ*, էջ 273—274, «Վիմական տարեգիր», էջ 169—170։

[13] *В. Г. Тизенгаузен*, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, М.-Л., 1941, էջ 101։

Պետք չէ տարակուսել, որ արտագաղթողների մեծագույն մասը հայ վաճառականներ և արհեստավորներ են եղել, որոնք դուրս գալով ինչպես վերոհիշյալ քաղաքներից, այնպես էլ Անիից, Բաբերդից, Բերկրիից, Արճեշից և այլ վայրերից՝ հաստատվեցին Ոսկե Հորդայում (մասնավորապես Ղրիմի թերակղզում), ինչպես նաև հարևան ու հեռավոր այլ երկրներում։ Պատահական չէ, որ Մելիք-Աշրաֆի տիրապետության տարիներին ընդօրինակված մի շարք ձեռագրերի հիշատակարաններում կան ուշագրավ տեղեկություններ բռնությունների, ահաբեկումների և պատերազմական գործողությունների հետևանքով հայրենի երկրից փախուստ տված և օտար ափերում խարիսխ նետած հայերի մասին[14]։ Քաղաքների տնտեսական կյանքի հետադիմության, արհեստագործության ու առևտրի անկման և քաղաքային բնակչության արտագաղթի հետևանքով տեղի էր ունենում արհեստագործության երբեմնի զարգացած կենտրոնների գյուղականացման պրոցես։ Համդուլլահ Ղազվինին հիշատակում է բազմաթիվ բնակավայրեր, որոնք առաջ քաղաքներ էին, բայց իր ժամանակ գյուղերի շարքն էին անցել[15]։

Անտարակույս, մեծ չափերի էր հասնում նաև գյուղական վայրերի բնակչության արտագաղթը։ Պաշտոնական փաստաթղթերի օրինակելի ձևեր պարունակող «Դաստուր ալ-Քաթիբ» ժողովածուի մեջ, որ կազմել է Մոհամմեդ իբն Հինդուշահ Նախիջևանցին, տեղադրված է նաև մեծարժեք մի բողոքագիր, ներկայացված Սուլթան Ուվեյսին՝ մի խումբ գյուղացիների կողմից։ Բողոքագրում ասված է, որ մեծ ամիրների ու բարձրաստիճան այլ անձանց կողմից աղքատության հասցված թշվառ մարդիկ թողնում են հարյուրամյա իրենց տնտեսությունները, լքում ժառանգած կամ ձեռք բերած փոքր մուլքերը և հեռանում են այլ վայրեր[16]։ Արտագաղթի այս պրոցեսն, իհարկե, նոր չէր սկիզբ առել, սակայն Չոբանյանների իշխանության տարիներին շատ ավելի լայն ծավալ ստանալով, պատճառ դարձավ մի շարք նահանգների ու շրջանների տնտեսական քայքայման ու հետադիմության։

Պարսկական աղբյուրների համաձայն, Մելիք-Աշրաֆի դաժան լուծը թոթափելու համար, Թավրիզի բնակիչները մի պատգամավորություն են ուղարկում Ոսկե Հորդայի տիրակալ Ջանիբեկ խանի մոտ։ Մռայլ գույներով նկարագրելով իրենց անելանելի կացությունը, նրանք աղերսում են արշավանք կազմակերպել Աշրաֆի դեմ և իրենց ազատել տառապանքներից։ Պատեհ առիթից օգտվելով, 1357 թվականի սկզբներին, ռազմական մեծ պատրաստությամբ, Ջանիբեկը ներխուժում է Ատրպատական։

Մելիք-Աշրաֆի զորքերը լքում են իրեն և նա միայն երկու ծառաների ուղեկցությամբ մազապուրծ փախչում է Մարանդ, ապա՝ Խոյ, սակայն բռնվում և հանձնվում է Ջանիբեկին։ Երբ Աշրաֆին տանում էին Թավրիզի փողոցներով, տանիքներ բարձրացած բնակչությունը մոխիր և ավազ էր նետում նրա վրա, պատկերելով նրա կառավարչության ներքո անապատ դարձած երկիրը։ Եվ այսպես, անփառունակ, գահազրկվում ու սպանվում է

---

[14] Տե՛ս «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 346, 389, 390։

[15] Տե՛ս *И. П. Петрушевский*, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков, М.-Л., 1960, էջ 95։

[16] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 278։

Մելիք-Աշրաֆը, որի անունը վերածվեց հասարակ անվան, խորհրդանշելով՝ արյունռուշտ ու դաժան բռնակալի[17]։

1357 թվականը, այսպիսով, նշանավորվում է Չոբանյան դինաստիայի անկումով։

* *
*

Ոսկե Հորդայի խան Ջանիբեկը երկար չմնաց Թավրիզում։ Նվաճված երկրամասերի կառավարիչ կարգելով իր Բերդիբեկ որդուն, նա նույն՝ 1357 թ. ճանապարհվեց դեպի Դաշտ-ի Ղփչաղ։ Բերդիբեկը նույնպես, լուր ստանալով հոր հիվանդության, կամ ըստ այլ տվյալների, իր իսկ մեղսակցությամբ դավադրաբար սպանվելու մասին, շատ չմնացած վերադարձավ Դաշտ-ի Ղփչաղ։ Իշխանությունը Թավրիզում անցավ մեծ հեղինակություն վայելող ամիր Ախիջուքի ձեռքը, որի շուրջ համախմբվեցին Աշրաֆի ժամանակ բարձր պաշտոններ գրաված մի շարք ամիրներ՝ շարունակելով հպատակ ժողովուրդների խոշտանգման նախկին քաղաքականությունը։

1358 թ. գարնանը Ախիջուքի դեմ արշավանք է կազմակերպում Ջելաիրյան Հասան-Բուզուրգի որդի Սուլթան Ուվեյսը, որը 1356-ին հաջորդել էր հանգուցյալ հորը։ Մեկ տարի տևող պատերազմական գործողություններից հետո, որոնք տեղի էին ունենում Թավրիզում, Նախիջևանում, Ղարաբաղում և երկրի այլ շրջաններում, Ուվեյսը կատարյալ հաղթանակ է տանում, միավորում է Ջելաիրյանների ու Չոբանյանների տիրույթները և իր աթոռանիստը Բաղդադից տեղափոխում է Թավրիզ։

Տարբերվելով Չոբանյան տիրակալներից, որոնք գերադասում էին անվանապես պահպանել մոնղոլական իլխանությունը՝ գահը հանձնելով Չինգիզ խանից սերված անուժ ու կամազուրկ որևէ իլխանի, Ջելաիրյանները վերացրին խամաճիկ խաներ կարգելու ավանդույթը, այսինքն, վերջ տվեցին իլխանությանը նաև իրավապես, և իրենց հայտարարեցին «սուլթան»՝ ինքնիշխան տիրակալ։

Սուլթան Ուվեյսի իշխանության տարիներին Ջելաիրյանների լայնածավալ պետության տնտեսական կյանքում նկատվում է աշխուժություն. ինչ-որ չափով սանձվում են քոչվոր ցեղապետերի ու հարկահան պաշտոնյաների անլուր չարաշահումները և որոշ պայմաններ է ստեղծվում խաղաղ աշխատանքի համար։ Հարկ է նշել, սակայն, որ քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ հալածանքները չեն դադարում իսպառ։ Այդ տարիներին Հայաստանի տարբեր շրջաններում շարադրված հիշատակարանների մեջ այդ մասին գտնում ենք մի շարք վկայություններ։ Մեկը հայտնում է, որ «ժամանակս դառն ու փախուստ էր», «հալածում էր քրիստոնէից», մեկ ուրիշն ավելացնում, որ «յանօրինաց բռնութենէ խիստ ի նեղութիւն կայաք» և այլն[18]։

1364 թ. գահը գրավելու անհաջող փորձ է կատարում Մելիք-Աշրաֆի Թամուրտաշ որդին, որ Ջանիբեկի արշավանքից հետո տարվել էր Ոսկե Հորդա։ Օգտվելով այդ երկրի ներքին խռովահույզ վիճակից, Միջին Ասիայի

---

17 Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 335, 465 և այլն։

18 «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 450, 458, 489։

վրայով նա անցնում է Շիրազ, ապա հայտնվում Արծկեի շրջանում ու պատրաստվում ապստամբություն բարձրացնել Ջելաիրյանների դեմ։ Սակայն ձերբակալվում է, հանձնվում Սուլթան Ուվեյսին ու սպանվում[19]։

Սուլթան Ուվեյսը վախճանվեց 1374 թ. հոկտեմբերի 10-ին։ Նրան հաջորդեց Հուսեյն որդին՝ գինեմոլ ու շվայտ մի անձնավորություն, որը պետության երկրամասերը բաժանեց իր եղբայրների միջև ու թուլացրեց երկրի ռազմունակությունը։

1375—1376 թթ. մի քանի ամսով Թավրիզը գրավում է Սպահանի, Ֆարսի ու Քիրմանի տիրակալ Շահ-Շուջան՝ Մուզաֆֆարյան դինաստիայից։ Երկրի տարբեր շրջաններում գլուխ են բարձրացնում քոչվոր ցեղապետերը, որոնք հրաժարվելով Ջելաիրյաններին ենթարկվելուց, դուրս են գալիս մեկը մյուսի դեմ, ասպատակում հարևան շրջանները։ Ոստանի հայ բնակչությունն, օրինակ, 1377 թ. մեծ զրկանքներ է կրում քրդերի խժդժություններից. «Բազումք ի քրիստոնէից սրախողող են ի քրդէն»,—գրում է այդ մասին հիշատակագիրը։

Կենտրոնական իշխանության դեմ դուրս են գալիս նաև թուրքմենական Կարա-կոյունլու կոչվող ցեղախմբի առաջնորդներ Բայրամ-Խոջան և Կարա-Մուհամմեդը։ Այս ցեղախումբը Հայաստան էր գաղթել իլխան Արղունի ժամանակ (1284—1291) և քոչվորական կենցաղով բնակություն հաստատել Արածանիի վերին հոսանքներում՝ մասնավորապես Բագրևանդում ու Քաջբերունիքում (թերևս նաև Նախիջևանի շրջանում)։ XIV դարի 40-ական թվականներից սկսած նրանք զգալի ռազմական ուժ ունեին և կազմակերպում էին ինքնուրույն կողոպտիչ արշավանքներ։ 1343 թ., օրինակ, Կարա-Հասան ցեղապետի գլխավորությամբ, նրանք ասպատակել էին Խլաթի շրջանը[20]։ 1377—1378 թթ. Սուլթան Հուսեյնը պատժիչ արշավանք է կազմակերպում կարա-կոյունլուների դեմ. սրանք պարտություն կրելով, պարտավորվում են վճարել տարեկան հարկ՝ 20.000 գլուխ ոչխար[21]։

1382 թ. Սուլթան Հուսեյնի դեմ պայքար է սկսում իր եղբայր Արդաբիլի կառավարիչ Ահմեդը։ Հուսեյնը պարտություն է կրում ու սպանվում։ Գահակալական պայքարի հորձանքի մեջ են մտնում նոր ուժեր. Հուսեյնի զորահրամանատար ամիր Ադիլը օրինական սուլթան է հռչակում Ուվեյսի որդիներից Բայազիտին։ Հրապարակ է իջնում նաև Բաղդադում հաստատված սրա եղբայր Շեյխ-Ալին։ Գահի շուրջ ծավալված այս կռիվները պայմանավորված էին պետության բնույթով։ Ջելաիրյանների պետությունը, արևելյան մյուս բռնապետությունների նման բաղկացած էր տնտեսապես միմյանց հետ չշաղկապված ու էթնիկապես տարացեղ երկրամասերից, ենթակա էր ներքին բուռն փոթորիկների, մանավանդ անվանի որևէ գահակալի մահվանից կամ ռազմական պարտությունից հետո։

Սուլթան Հուսեյնի սպանության և դրան հաջորդող քաղաքական անցուդարձերի մասին հակիրճ, բայց ստույգ ու վստահելի տվյալներ են գրանցել նաև հայ ժամանակագիրները. «Սուլտան Ահմատն,—գրում է նրանցից մեկը,—զերկու եղբարսն սպանեաց և ինքն նստաւ. սպան ըմեծամեծս հօր

19 Սամուել (շարունակող), էջ 169։ *В. Г. Тизенгаузен*, Сборник..., էջ 97։

20 «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 334։

21 *Али-Заде*, նշված աշխատությունը, էջ 338—339։

խլրոյ, և կորոյս զամենեսեան։ Եւ եղբայրն շարժեցաւ ընդ նմա ի պատերազմ... և կոտորեցին երկոքին վօրքն ի դաշտին Արտաղու, և ցրուեցան զօրքն»[22]։

Ահմեդին, ի վերջո, հաջողվում է պարտության մատնել իր դեմ ծառացած եղբայրներին՝ դաշնակցելով Կարա-Մուհամմեդի հետ ու հենվելով Կարա-կոյունլու թուրքմենական ցեղախմբի զինական ուժերի վրա։ Միջդինաստիական այդ պայքարից Ջելաիրյանները դուրս են գալիս խիստ թուլացած։ Երկրի տարբեր մասերում գլուխ են բարձրացնում ցեղախմբերի ավագները, ծառանում կենտրոնական իշխանության դեմ, հրաժարվում հարկատվությունից։

Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում իր միահեծան տիրապետությունն է հաստատում Կարա-Մուհամմեդը, որին մի շարք հայ հիշատակագիրներ կոչում են իրենց երկրի «ձեռնկալ» կամ «երկրակալ»։ «Չար և դառն և պիղծ աւերարար երկրի» կոչվող այս բռնակալը 1385—1386 թթ. ողբերգական կացության մեջ է դնում իր իշխանության տակ գտնվող հայ հպատակներին՝ կրոնական անլուր հալածանքներով։ Նրա հրամանով Վանա լճի հյուսիսային շրջաններում ամբողջովին կամ մասամբ քարուքանդ են արվում 70-ից ավելի եկեղեցիներ, գերվում ու ոչնչացվում են մեծաքանակ ձեռագրեր։ Կարա-Մուհամմեդին համեմատելով Նաբուգոդոնոսոր Բ-ի հետ, որ հնում գրավեց ու կործանեց Երուսաղեմը, Խաչատուր անունով մի գրիչ ոտանավոր է հյուսում նրա չարագործությունների մասին.

Ի յութհարիւր թուականին,
Յերեսուն և հինգ սկսեալ ամին (1386),
Ի հայկազեան ազգի սեռին,
Ի նեղութեանց ժամանակին,
Զոր այլազգիքն նեղէին,
Զքրիստոնեայք նախատէին,
Զեկեղեցիսըն քակէին։
Զոր մեղաւորս ի թիւ արկի
Եօթանասուն եկեղեցի,
Որ ի գաւառս էր Արծրունի.
Զդրունս նոցա խորտակեցին,
Եւ զսեղանսն տապալեցին,
Եւ զհիմունս շարժեցին,
Զկտակարանսն գերեցին[23]...

Ֆեոդալական մասնատվածության և քոչվոր ցեղապետերի ինքնիշխանության հետևանքով սաստկանում է ժողովրդական զանգվածների ունեզրկումը և խորանում տնտեսության քայքայումը։ Պետական գանձարկղ մուծվող հարկային գումարները տարեցտարի նվազում են և կենտրոնական իշխանության ռազմունակությունը թուլանում է այն աստիճան, որ երկիրն անզոր է դառնում արտաքին թշնամուն դիմագրավելու։

Օգտվելով խառնակ այս վիճակից 1384 թ. վերջերին Դարբանդի ու Շիրվանի վրայով Ատրպատական է ներխուժում Ոսկե Հորդայի խան Թողթամիշը՝ 50 հազարանոց բանակով։ Ապաշնորհ Սուլթան Ահմեդը առանց դիմադրու-

[22] «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 569, 597։
[23] Նույն տեղում, էջ 562։

թյան փորձ կատարելու փախչում է Բաղդադ։ Թոխթամիշի զորքերը պաշարում են Թավրիզը։ Քաղաքացիները մեկ շաբաթ հերոսաբար դիմադրում են, սակայն, ի վերջո, ընկճվում են ու 1385 թ. հունվարի 5-ին բացում դարպասները թշնամու առաջ։ Մայրաքաղաքն ավերվում ու կողոպտվում է. նույն բախտին են արժանանում նաև Մարաղան ու շրջակա գավառները։ Այնուհետև ընչաքաղց այդ-հրոսակախմբերը բաժանվում են երկու խմբի. մեկն անցնում է Մարանդի, Նախիջևանի և Սյունիքի շրջաններով. «Երկիրն Սիւնեաց՝ երկոտասան գաւառս աւերեցին, ղբաղումս սպանին և գերեցին»,—հայտնում է սրանց մասին Թովմա Մեծոփեցին[24]։ Սյունիքից անցնելիս Թոխթամիշի զորքերը գրավում են Որոտան ամրոցը և հայրենադուրկ անում Սմբատ Օրբելյան իշխանին՝ Իվանեի որդուն։ Մեծ ավերածություններ են գործում նաև Վայոց ձորում, ուր իշխում էր Իվանեի մյուս որդին՝ Գորգունը։ Սա սրկվելով կալվածքներից վշտամահ է լինում։ Տուժում է նաև Հովհան Որոտնեցին՝ Սյունյաց հին իշխանական տան պայազատներից մեկը, որին փորձում են ձերբակալել՝ «վասն հայրենեացն ժառանդութեան»։ Որոտնեցին այդ ժամանակ ղեկավարում էր Արևելյան Հայաստանի ամենախոշոր բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը՝ Սյունյաց համալսարանը։ Խույս տալով թշնամիներից, մեծ գիտնականն իր 60 աշակերտների հետ միասին շրջում էր վայրից վայր՝ շարունակելով իր իմաստասիրական խորիմաստ դասախոսությունները։ «Եւ սա,— գրում է նրան ուղեկցող աշակերտներից մեկը,— կամօքն աստուծոյ զերծաւ ի նոցանէ, Բ (2) ամ բոլոր յայլ և յայլ տեղիս շրջէր աշակերտօք հանդերձ՝ կարդալով և ուսուցանելով»[25]։

Թոխթամիշի երկու մասի բաժանված զորքերը միավորվում են Ղարաբաղում, ապա Շիրվանի վրայով վերադառնում Դաշտ-ի Ղփչաղ, իրենց հետ տանելով 200.000 գերի, որոնց մեջ կային և տասնյակ հազարավոր հայեր՝ Պարսկահայքից, Սյունիքից ու Արցախից[26]։

Թոխթամիշը հազիվ էր հեռացել Անդրկովկասից, աշխատավոր ժողովուրդը դեռ չէր բուժել պատերազմական ծանր վերքերը, երբ Հայաստանն ու հարևան երկրները թատերաբեմ դարձան նոր արհավիրքների՝ սկսվեցին Լանկ-Թամուրի ղեկավարությամբ կազմակերպված արշավանքները։

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԼԱՆԿ-ԹԱՄՈՒՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ջաղաթայան երբեմնի հզոր պետությունը[27], որ միավորել էր միջինասիական երկրամասերը, XIV դարի կեսերին պառակտվել էր երկու հակամարտ մասերի՝ Մոգոլիստանի, ուր իշխում էր դեռևս քոչվորական կյանքով ապրող

---

[24] Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 12, 98։ Այսուհետև՝ Թ. Մեծոփեցի:

[25] Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանն այս դեպքերի ժամանակագրությունը հատուկ քննության նյութ չդարձնելով, սխալմամբ Լանկ-Թամուրին է վերագրում Սյունիքի ավերածությունը, Որոտանի գրավումը և հարակից անցուդարձերը, կարծելով, որ դրանք կատարվել են 1386 թվականի ընթացքում (տե՛ս «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. Գ, 1952, էջ 344—346)։

[26] Տե՛ս Սամուել (շարունակող), էջ 171։

[27] Կոչվում էր Չինգիզ խանի Ջաղաթա որդու անունով, որին ժառանգություն էր տրվել Միջին Ասիան։

մոնղոլական ցեղերի ավագանին և Մավերաննահրի, ուր տեղի էր ունեցել մերձեցում արգեն կիսով չափ նստակյաց դարձած մոնղոլա-թուրքական ցեղերի ավագանու և տեղաբնիկ պարսկական ֆեոդալների միջև։ Մավերաննահրն իր հերթին բաժանված էր ֆեոդալական մի շարք տիրույթների, որոնց իշխանները շարունակ պայքարում էին՝ հարևանի հաշվին իրենց կալվածքներն ընդարձակելու, կողոպուտի ու գերեվարության համար։

Մոնղոլական Բարլաս ցեղից սերված Թարաղայի որդի Թամուրը (1335—1405), Լանկ (կաղ) մականունով, երկարատև քաղաքական պայքարից հետո՝ 1370 թ. հռչակվեց Մավերաննահրի տիրակալ՝ Սամարղանդը դարձնելով իր աթոռանիստ քաղաքը։

Մավերաննահրի ֆեոդալական դասակարգի, մասնավորապես մոնղոլա-թուրքական ռազմա-քոչվորական վերնախավերի շահերից ելնելով, Լանկ-Թամուրը, զուգակցելով խիզախ զորահրամանատարի ու խորամանկ քաղաքագետի իր ձիրքերը, մինչև իր կյանքի վերջը կազմակերպեց աշխարհավեր նվաճողական արշավանքներ՝ դեպի Ոսկե Հորդա ու Ռուսաստան, Հնդկաստան ու Իրան, Անդրկովկաս ու Փոքր Ասիա։ Ամենուրեք, ուր ոտք կոխեցին Լանկ-Թամուրի զորաբանակները, տարածեցին մահ ու կոտորած, գերեվարեցին տասնյակ հազարավոր անպաշտպան մարդկանց (հատկապես արհեստավորների), ոչնչացրին նյութական ու հոգևոր մեծ արժեքներ։

Պետականությունից զրկված հայ ժողովրդի պատմության մի մեծ ժամանակահատվածի կարևոր իրադարձությունները նույնանում կամ սերտորեն առնչվում են Լանկ-Թամուրի ու նրա անմիջական հաջորդների դեպի Անդրկովկաս և Փոքր Ասիա ձեռնարկած արշավանքների ու զորաշարժերի հետ, ուստի և անհրաժեշտություն է զգացվում ծանոթանալ ողջ Մերձավոր Արևելքի համար համընդհանուր նշանակություն ունեցող քաղաքական այս անցուդարձերին՝ ընդհանրապես, պատմական Հայաստանի թատերաբեմում տեղի ունեցած դեպքերին՝ մասնավորապես։

Լանկ-Թամուրի առաջին արշավանքը: Լանկ-Թամուրն առաջին անգամ բախվեց Ջելաիրյան պետության ուժերին 1385 թ., երբ Հարավային Իրանից ներխուժեց Ատրպատական ու գրավեց Սուլթանիե քաղաքը։ Կազմակերպված արշավանքը, սակայն, սկսվում է մեկ տարի ուշացումով։ 1386 թ. գարնանը նա գրավում է Թավրիզը, այնուհետև անցնելով Արաքսը, մտնում Սյունիք, գրավում Նախիջևանը և պաշարում Երնջակ (արևելյան աղբյուրներում՝ Ալանջիկ կամ Ալինջա) անառիկ բերդը, ուր, ըստ որոշ տվյալների, պահվում էին Ջելաիրյանների գանձերը։ Բերդի պաշտպանությունը ղեկավարում էր Սուլթան Ահմեդի որդի Թահիրը։ Թամուրյաններին չհաջողվեց գրավել այդ ամրությունը, որը հերոսաբար դիմադրեց մինչև 1401 թ.[28]։ Ուստի, Լանկ-Թամուրը, բերդի պաշարումը շարունակելու համար անհրաժեշտ զորամաս թողնելով, իր բանակը մասերի բաժանեց և ուղղեց Հայաստանի տարբեր շրջաններ։ Սամուել Անեցու ժամանակագրության շարունակողը հայտնում է, որ նրա զորախմբերը տարբեր ուղղություններով արշավելով և կոտորելով կազմակերպված դիմադրությունը, մեկ օրվա ընթացքում հասնում են մինչև Կարբի, Բջնի, Գառնի, Սուրմարի և Կողբ։

Կողբ գյուղի բնակիչները «յոյժ զօրեղ զօրական» տանուտեր Մարտիրոսի

---

[28] Տե՛ս «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 628։

գլխավորությամբ պատսպարվում են։ Բարդող (Թակալթու) լեռան վրա և գյուղի «յոյժ արի 'ւ քաջ» երիտասարդների ուժերով՝ դիմագրում թշնամուն՝ «մեծաւ պատերազմաւ և սրտապինդ զօրութեամբ»։ Լանկ-Թամուրի ձեռնարկած բազմաթիվ գրոհները ապարդյուն են անցնում։ «Եւ թէպէտ բազում անգամ պատերազմեալ՝ ոչ կարացին առնել զլեառն զայն»,— ասում է պատմիչը[29]։

- Երկարատև է եղել նաև Պռոշյանների իշխանանիստ Շահապոնք բերդի դիմադրությունը, որի մասին տեղեկություն է հաղորդում այդ ժամանակ պատահմամբ այնտեղ գտնվող Գրիգոր Տաթևացին իր «Գիրք հարցմանց»-ի հիշատակարանում։

Համառ դիմադրություն է ցույց տվել նաև Սուրմարի բերդաքաղաքը, որի պարիսպները թշնամին հիմնահատակ տապալում է և գերում քաղաքի ու շրջակա գյուղերի բնակչությանը։

Թովմա Մեծոփեցին հայտնում է, որ Բջնի բերդը նույնպես գրավվում է պաշարվելուց հետո։ Իսկ Գրիգոր Խլաթեցին, այս դեպքերի թվականը մեկ տարի առաջ բերելով, հայտնում է,

Ջամուր տեղիսն յաւար առին
Եւ շատ ոճիրքս գործեցին,
Յորոց և մի էր և Բջնին,
Որ էր աթոռ երկուց պետին,
Ջոր առին ու քանդեցին.
Զեպիսկոպոսն սպանեցին։

Սպանվողը Այրարատյան թեմի առաջնորդ Վանական եպիսկոպոսն էր, որը, որպես հոգևոր պետ և աշխարհիկ ֆեոդալ, կազմակերպել էր դիմադրությունը։

Այնուհետև Լանկ-Թամուրի զորքերը ներխուժում են Փոքր Սյունիք, գրավում Դոփյան ֆեոդալներից սերած Հասան Ծարեցի իշխանի ամրոցները։ Հասանը իր երեք որդիների՝ Սարգսի, Աղբուղայի և Շիրվանշահի հետ սրախողխող է լինում։ Նրանք գրավում են նաև Այրարատի Արշարունյաց գավառում Կապուտից ամրոցը, որի են քաշում 400 հոգու, և Երևան գյուղաքաղաքը, ուր կոտորում են 500 տղամարդ։

Հայտնի է, որ Լանկ-Թամուրը մահվան էր դատապարտում այն վայրերի բնակչությանը և, մասնավորապես, կռվի ընդունակ տղամարդկանց, որոնք կամովին չէին հայտնում իրենց հնազանդությունը արշավող իր զորաբանակներին։ Ուստի կարելի է չտարակուսել, որ բոլոր այդ վայրերում Լանկ-Թամուրը հանդիպել է ուժեղ դիմադրության[30]։

Այս նվաճումներից հետո Թամուրի զորքերը մտնում են Վրաստան և 1386 թ. նոյեմբերի 21-ին գրավում ու կողոպտում Տփղիսը։

Ժամանակակից աղբյուրները սրտաճմլիկ նկարագրություններ են պահպանել Հայաստանում և հարևան երկրներում Լանկ-Թամուրի գործած ավերա-

---

29 Թ. Մեծոփեցի, էջ 18։

30 Այս առումով հետաքրքրական է Վասպուրականի դպրոցի անվանի մանրանկարիչ Ծերուն ծաղկողի մի դիտողությունը, որ արել է իր նկարազարդած ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում. «Եւ ով որ հնազանդէր նմա (Լանկ-Թամուրին) բազում պարգևս պարգևէր նմա, և ով որ ոչ հնազանդէր՝ զնա. առ ոտն հարկանէր և զաշխարհ նորա աւար հարկանէր» (Էրմիտաժ, VP, № 1010, էջ 251ա)։

ծությունների, բնակչության սրածության, գերեվարության, նյութական ու հոգևոր արժեքների կողոպուտի ու ոչնչացման մասին։

Ուշագրավ է, որ նրանք խտրություն չէին դնում ազգության ու դավանանքի միջև։

Այս ոչ միայն քրիստոնէին,
Այլ և տաճիկ ազգաց բնաւին,
Չի հասարակ էր նեղութիւն
Պարսից ազգին, հայ և թուրքին[31]։

Տփղիսի գրավումից հետո Թամուրն իր զորքերով գնաց ձմեռելու Մուղանում, իսկ 1387 թ. գարնանը վերսկսեց իր արշավանքները, այս անգամ Հայաստանի հարավում և արևմուտքում։

Կարա-կոյունլու թուրքմենական ցեղերի առաջնորդ Կարա-Մահմադն իր որդի Կարա-Յուսուֆի հետ իշխում էր Վաղարշակերտի (Ալաշկերտ) ու Քաջբերունիքի շրջաններում։ Լանկ-Թամուրի զորքերը՝ գաղտնաբար անցնելով Արաքսը, մտան Քաջբերունիք։ Կարա-Մահմադը խույս տվեց ճակատամարտից ու նահանջելով դեպի արևմուտք՝ հասավ մինչև Ծաղաղջուր, ապա ետ դարձավ, պատերազմեց ու պարտության մատնեց իրեն կրնկակոխ հետապնդող չաղաթայական զորախմբին. «Զգըլխաւորն զօրաց նորա Լօղմալան անուն սպանին և այլ բազում զօրս ընդ նմա»,— հայտնում է Թովմա Մեծոփեցին[32]։

Ջաղաթայական մի այլ զորախումբ գլխովին ջախջախվեց Մուշի Առաքելոց վանքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում։ Նրանց հետ բախվեց Փիր-Հասան ցեղապետի հրամանի ներքո գտնվող թուրքմենական զորագունդը։ Տուրուբերանի տարբեր շրջանների հայ բնակչությունը, որ թամուրյաններից խուսափելով բարձրացել էր Սասունի անմատչելի լեռները, Փիր-Հասանի այս հաղթանակով ազատվեց սրածումից ու գերեվարությունից։

Լանկ-Թամուրի բանակի այլ միավորումներ հասան մինչև Կարին, բայց ավելի առաջ գնալ նրանց չհաջողվեց[33]։

Հետդարձի ճանապարհին, 1387 թ. սեպտեմբեր ամսին, Լանկ-Թամուրը պաշարեց քուրդ ամիր Եզդինի իշխանության տակ գտնվող Վանի բերդը։ 26 օր շարունակ բերդի պաշտպանները խիզախ դիմադրություն կազմակերպեցին, սակայն, ի վերջո՝ սեպտեմբեր ամսին Թամուրին հաջողվեց գրավել բերդը և, առանց ազգի ու տարիքի խտրության, դաժան հաշվեհարդար տեսնել բնակչության նկատմամբ։ Թամուրի հրամանով կանանց ու մանկահասակներին գերեվարեցին, իսկ մնացած բնակչությանը, խումբ-խումբ կապելով իրար, ցած գլորեցին բերդի պարիսպներից։ Գահավիժվածների թիվն այնքան շատ էր, որ վերջին նետվածները այլևս չէին մեռնում, ընկնելով կիտված դիակների վրա։

Գրիգոր Խլաթեցին իր մի ոտանավոր հիշատակարանի մեջ այս դեպքերի մասին գրում է.

Ապա դարձեալ՝ ի Վան եկեալ,
Ջամուր գըղեակըն պաշարեալ,

---

31 Դր. Ծերենց Խլաթեցի, Յիշատակարան աղէտից (տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 277)։

32 Թ. Մեծոփեցի, էջ 21։

33 Տե՛ս «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 570։

Վանի բերդը

Վեց ու քսան աւր հըսարեալ,
Եւ ապա ի ձեռս նոցա մատնեալ,
Բազմաց օրհասըն ժամանեալ
Դուըըն մահւամբ քարավիժեալ,
Ոչ մին հազար 'ւ երկու եղեալ,
Այլ քան զերեքն առաւելեալ,
Մինչ մըսադչզըն բարձրացեալ
Եւ որք անկեալ՝ այլ ոչ մեռեալ։
Իսկ և գերեացն ըզթիւ անցեալ
Եւ համարոյ գերազանցեալ...[34]

Սամուել Անեցու շարունակողը բերդից գահավիժվածների թիվը 7000 է հաշվում։

Վանի աղետը Լանկ-Թամուրի դեպի Հայաստան կատարած առաջին արշավանքի վերջին ողբերգական արարն էր։ Նույն՝ 1387 թ. աշնանը, երկու տարի Հայաստանն ասպատակելուց և հայ ժողովրդին անասելի աղետներ պատճառելուց հետո, անքավ հարստություններով ու անթիվ գերիներով Լանկ-Թամուրը վերադարձավ Սամարղանդ։

Պատերազմական գործողությունների ու զորաշարժերի պատճառով շատ վայրեր անմշակ էին մնացել, որի հետևանքով 1388 թ. Հայաստանում եղավ անբերրիություն և սաստիկ սով։ «Շատք ի սովու մեռան և այլք՝ շուն և կատու

---

[34] *«ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 286—287, հմմտ. նաև նույն տեղում, էջ 277—278, «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 573, 590 և այլն։ Թ. Մեծոփեցի, էջ 30։*

կերան».—հայտնում է ժամանակակից մի հիշատակագիր։ Իսկ Թովմա Մեծոփեցին խոսում է նաև հարազատներին սպանելու և ուտելու դեպքերի մասին[35]։

Լանկ-Թամուրի երկրորդ արշավանքը։ *1388—1393 թթ.* Լանկ-Թամուրը Հարավային Ռուսաստանի տափաստաններում պատերազմում էր Ոսկե Հորդայի խան Թողթամիշի դեմ, իսկ այնուհետև Մուզաֆֆարյան Շահ-Մանսուրի դեմ՝ Պարսկական Իրաքում ու Պարսկաստանում։ Այդ տարիներին հայ ժողովուրդը փոքր-ինչ շունչ քաշեց և մասամբ, նույնիսկ, բուժեց նախորդ շրջանում ստացած իր ծանր վերքերը։

Բայց շուտով (1394) Հայաստանում լուր տարածվեց, որ Լանկ-Թամուրը նոր արշավանք է ձեռնարկել։ «Վայ աւուրս և ժամուս, թէ որպէս չար համբաւ առաք,—գրել է այդ մասին մի հիշատակագիր,— ձեռս թուլացաւ, միտս կուրացաւ, և ամենայն անդամօքս դողամ, զի անօրէն Լանկ-Թամուրն գայ, ասեն, սպանողն և արիւնարբու գազանն»[36]։

Այս երկրորդ մեծ արշավանքի ուղղությունն այլ էր. չաղաթայական զորքերը նախ մտան Իրաք, գրավեցին Բաղդադը (այստեղ տասնյակ հազարավոր մարդկանց գլուխներից 6 խոշոր բուրգեր կիտեցին), այնուհետև գրավելով և ավերածություններ գործելով Մոսուլ, Եդեսիա (Ուռհա), Մերդին ու Ամիդ քաղաքներում, Հյուսիսային Միջագետքից անցան Արևմտյան Հայաստան։ Առանց մարտերի գրավեցին Երզնկան, արշավեցին դեպի Բասեն, ընկավ նաև Ավնիկ նշանավոր ամրոցը. դիմադրության կազմակերպիչ իշխան Միսրին և 100 զորականների բերդից ցած նետեցին։ Կարս, Սուրմալու, Կողբ, Բագարան քաղաքները ավերվեցին։ Թամուրն ասպատակեց նաև Կարա-կոյունլու թուրքմենական ցեղի տիրապետած շրջանները՝ Արճեշ կենտրոնով։ Կարա-Յուսուֆը խույս տվեց ու միացավ Ջելաիրյան Ահմատին, նրա հետ բաժանելով տարագրության դառնությունները։

Այրարատի գավառներն այս անգամ ևս ասպատակվեցին, բայց Թամուրն ստիպված էր շտապ հեռանալ դեպի Աղվանք՝ հակահարված տալու Թողթամիշին, որը կրկին ներխուժել էր Շիրվան[37]։

Թամուրի և Թողթամիշի միջև այստեղ բախում տեղի չունեցավ։ Վերջինս նահանջեց, իսկ չաղաթայները ձմռան մի մասն անցկացնելով Մուղանում, 1395 թ. փետրվարի 28-ին մեծ ուժերով, Դերբենդի վրայով, սկսեցին շարժվել դեպի Ոսկե Հորդա[38]։ Ապրիլ ամսին Թերեք գետի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Թողթամիշի զորքերը ծանր պարտություն կրեցին։ Թամուրը գրավեց Ոսկե Հորդայի նշանավոր քաղաքներ Աստրախանն ու Սարայը, որոնք թալանվեցին ու կործանվեցին։

Այս դեպքերին ժամանակակից Գրիգոր Խլաթեցի հիշատակագիրը հայտնում է, որ Թամուրը Ոսկե Հորդայում հաղթանակներ է տարել և «շատ աւեր ու գերութիւն» արել, բայց ինքը ևս կորուստներ է ունեցել և տկարացել. «Բայց և ինքն տկարացաւ զօրօքն ի սովոյ, և անթիւ պակասեցան ի զօրաց գոռոզին այնմիկ»։

Թամուրը 1396 թ. գարնանը «ընդ դուռն Ալանաց» վերադառնալով Անդըր-

[35] Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 32։

[36] Մատենադարան, ձեռագիր № 3717, էջ 12բ։

[37] Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 40—46, Սամուել (շարունակող), էջ 171, «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 618, 621, 627—28։

[38] Տե՛ս Али-Заде, նշված աշխատությունը, էջ 388։

կովկաս, իր որդի Միրանշահին կարգեց կուսակալ՝ Իրանի, Իրաքի, Հայաստանի ու Անդրկովկասյան մյուս բռնագրավված երկրամասերի, կամ, ինչպես ասվում է արևելյան աղբյուրներում՝ «Հուլավուի թախթի» վրա։

Միրանշահը Երնջակի բերդի տարիներ տևող պաշարումը հաղթական վախճանի հասցնելու առաջադրանք է ստանում։ Այս նպատակով Խորասանից թարմ զորախմբեր են ժամանում, բայց բերդը գրավելու նոր փորձերը ևս ապարդյուն են անցնում։ Միրանշահի կուսակալության տարիներին երկրի տարբեր մասերում շարունակվում են ֆեոդալական երկպառակությունները և Թամուրյանների լուծը թոթափելու փորձերը։

Բաղդադն այդ ժամանակ վերագրավվել էր Ջելաիրյան սուլթան Ահմեդի կողմից, իսկ սրա դաշնակից Կարա-կոյունլու Յուսուֆը իր ցեղակիցներով հարձակողական գործողություններ էր ծավալել Միջագետքում[39]։ Միրանշահն անզոր էր իր ուժերով զսպելու այս շարժումները։ Խնդիրը, սակայն, փոխվում էր, երբ խոսք էր լինում տեղական ֆեոդալների դժգոհությունների մասին. այստեղ նա վճռական էր ու դաժան[40]։ 1396 թ. հարձակվեց Բաղեշի վրա, բռնեց ու սպանեց քուրդ ամիր Իբրահիմին, որը չարամիտ դիրք էր բռնել հայերի նկատմամբ և «բազում աւերս արար ամենայն քաղքին և գաւառին»[41]։

Հաջորդ թվականին, Պետրոս հիշատակագրի տվյալներով, Թամուրյանները բռնել ու Աղթամարի կղզում բանտարկել էին Հաքքարիի (Ջուլամերիկի) քուրդ ցեղապետին ու կողոպտել Վասպուրականի հարավային շրջանները։ «Զոմանց զտուն այրեցին, զոմանց զվաստակ կերան և զպահուստն զամէն գտան»,— գրում է նա։ Հենց նույն ժամանակ գրավում են նաև «անառիկ ամրոց Անին», որ չնայած վաղուց ի վեր կորցրել է իր նշանակությունը որպես արհեստագործության ու առևտրի կենտրոն, բայց դեռևս համարվում էր Հայաստանի ամուր բերդերից մեկը[42]։

Անդրկովկասի ժողովուրդների դժգոհությունը Թամուրյանների տիրապետության դեմ 1399 թ. արտահայտվեց զինված ելույթով։ Վրաց Գեորգի VII թագավորի և Շաքիի տիրակալ Սիդի Ալիի միացյալ ուժերը հարձակվեցին Երնջակը պաշարած ջաղաթայական զորքերի վրա, նրանց պարտության մատնեցին, 13-ամյա պաշարումից ազատեցին Ջելաիրյան արքայազն Թահիրին և առավել ամրացրեցին բերդի պաշտպանությունը։ Այս դեպքի մասին արժանահավատ գրանցումներ ենք գտնում հայկական մի շարք հիշատակագիրների, ինչպես նաև պարսկական պատմագիրների մոտ[43]։ Պետք չէ տարակուսել, որ հայերը նույնպես մասնակցել են Թամուրյանների դեմ մղած այս մարտերին. ավելին, կան տվյալներ այն մասին, որ հայերը հերոսաբար կռվել են նաև որպես պաշարված բերդերի խիզախ պաշտպաններ. ցույց հենց Երնջակի բերդում է գրանցված այս հիշատակագրությունը. «Այսօր ի դուրս ելան մեր հա-

---

39 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. III, Երևան, 1952, էջ 362—363։

40 Տե՛ս Али-Заде, նշված աշխատությունը, էջ 390։

41 Թ. Մեծոփեցի, էջ 69։

42 Տե՛ս «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 621։

43 Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 17, «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 628, «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 278—279, 287 ևն, Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Բ, Երևան, 1936, էջ 107—108։ V. Minorsky, Transcaucasica, Paris, 1930 էջ 94—96, Али-Заде, նշված աշխատությունը, էջ 390—391։

յերս և բերդի Թուրքերն և Ժ (10) ջաղաթա սպանին, և Է (7) մարդ բռնեցին, և բազում աւար առին»[44]։

Լանկ-Թամուրի երրորդ արշավանքը։ Նկատի ունենալով իր տերության արևմտյան երկրամասերում ստեղծված ոչ կայուն ու խառնակ վիճակը, Լանկ-Թամուրը, Երնջակի գրավման լուրն առնելով, 1399 թ. սեպտեմբերին ուժեղ սպառազինված բանակով դուրս եկավ Սամարղանդից ու սկսեց իր երրորդ արշավանքը դեպի Անդրկովկաս, Միջագետք, Ասորիք ու Փոքր Ասիա։ Մտնելով Իրանի հյուսիսային նահանգները, նա անցավ Արաքսը, մտավ Մուղան և 7 ամիս շարունակ, մինչև 1400 թվականի ամառը ավերեց, գերեց ու կողոպտեց Վրաստանի և Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի շրջանները։ Գրիգոր Խլաթեցին մեզ արդեն ծանոթ հիշատակարանում այս արշավանքի մասին գրում է. «Մըրմըռեալ գազանութեամբ կատաղին այն Լանկ-Թամուրն, և դարձեալ եւ երրորդ անգամ անթիւ զօրօք բազմութեամբ, առաւել քան զառաջինն և զերկրորդն։ Եւ եկն եկաց ի վերայ աշխարհին Վրաց յաշնանային յեղանակէն մինչև յամառայինն, ամիսս Է (7), աւելի և ոչ պակաս։ Եւ առեալ բազում ամրոցս, և սպան զբազումս ի նոցանէ, մինչև գրեթէ զամենայն արս կոտորեաց, զորոց զկանայս և զտղայս գերի խաղացոյց անթիւս և անհամարս»[45]։

Գեորգի VII թագավորը և նրա եղբայրները, ինչպես Թ. Մեծոփեցին է վկայում, «զամենայն ազգն Վրաց և Հայոց յամրոցս արկեալ պահէին»։ Բայց գտնվում են դավաճաններ վրաց ազնվականներից, որոնք մատնում են թշնամուն բերդերի գաղտնի կածանները։ Թամուրյան զորքերը այստեղ ևս մեծ ավերածություններ են գործում և «աւելի քան զվաթսուն հազար» գերի տանում[46]։ Արևելյան Վրաստանի և Հյուսիսային Հայաստանի շատ բնակավայրեր վերածվեցին ավերակների, շատ շրջաններ՝ անբնակ դարձան։

Սրանից հետո Լանկ-Թամուրն իր բանակն ուղղեց դեպի Փոքր Ասիա և ծանր հարված հասցրեց օսմանյան թուրքերին։

Օղուզ կոչվող վաչկատուն ցեղերը, որ թուրքերի նախնիներն են համարվում, Միջին Ասիայից սկսել էին ներթափանցել Անատոլիա տակավին սելջուկների նվաճողական արշավանքների շրջանում։ Սակայն հիմնական զանգվածով նրանք Խորասանից արևմուտք շարժվեցին՝ տեղի տալով մոնղոլական ցեղերի հաղթական գրոհներին, և տասնամյակների դեգերումներից հետո Փոքր Ասիա մտան XIII դարի կեսերին։ Օղուզների ցեղապետ Էրթողրուլը, ծառայության մտնելով Իկոնիայի սուլթանի մոտ, իր հորդայի համար բնակության երկրամաս է ստանում Անկարայից արևելք և Բուրսայից արևմուտք ընկած տարածություններում։ Էրթողրուլին հաջորդում է իր Օսման որդին, որը բեկի կոչում է ստանում և ճանաչվում որպես Բյուզանդական կայսրության սահմանամերձ շրջանների կառավարիչ։ Օգտվելով մոնղոլների կողմից սուլթան կարգված թուլամորթ Գիյաս-ադ-դին Մասուդ II-ի դեմ բարձրացված ապստամբությունից, 1299 թ. Օսմանն սկսում է կառավարել ինքնուրույն։ Այս թվականը հենց համարվում է Օսմանյան պետության անկախ գոյության սկիզբը։ XIV դարի սկզբներին սելջուկյան սուլթանության փլատակների վրա

---

[44] «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 610։

[45] Նույն տեղում, էջ 628։

[46] Թ. Մեծոփեցի, էջ 66։ Սարգիս գրիչը Տաթևում շարադրած իր հիշատակարանում հայտնում է, որ «ղամենեսեան ի սուր և ի գերութիւն վարեաց, թուով ՃՌ (100.000)-աւ գրեցաւ զկորուստն» («ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 5)։

սանձված 10 կիսանկախ իշխանություններից օղուզ-թուրքերի իշխանությունը ուժեղագույններից էր։ Իրենց նշանավոր ցեղապետի անունով օսմանցի (օսմանլի) կոչվող այս թուրքերը XIV դարում հաղթական պատերազմներ մղեցին թուրքական մյուս իշխանությունների դեմ և օր-օրի ընդարձակելով իրենց տիրույթները՝ դարավերջին միահեծան տերը դարձան ողջ Փոքր Ասիայի։

1358 թ. սուլթան Ուրխանն անցնում է Հելեսպոնտն ու գրավում Գալիպոլին. այնուհետև սկսվում են օսմանցիների նվաճումները եվրոպական մայր ցամաքում։ 1393 թ. Յըլդըրում (կայծակնահաս) սուլթան Բայազիտը գրավում է Բուլղարիան, իսկ երեք տարի հետո՝ 1396 թ. Նիկոպոլի մոտ ջախջախիչ պարտության մատնում թուրքերի դեմ խաչակրաց արշավանքի ելած համաեվրոպական ուժերին, որոնք նախահարձակ էին եղել Հունգարիայի թագավորի գլխավորությամբ։

Օսմանյան կայսրության ռազմա-քաղաքական հաղթանակների այս շրջանում էր, որ Լանկ-Թամուրը հարձակվեց Թուրքիայի արևմտյան նահանգների վրա[47]։ Կարճ ժամանակում նա օսմանցիներից գրավեց Սեբաստիա և Մելիտինե քաղաքները՝ Փոքր Հայքում, որոնց բնակչության զգալի մասը հայեր էին։ Սեբաստիայի բերդի պաշտպանները համաձայնվեցին զենքը վար դնել՝ պայմանով, որ իրենց արյունը չթափվի։ Նենգ ու անգութ Թամուրը կարգադրեց մի փոս փորել ու կենդանի թաղել նրա մեջ 3—4 հազարի չափ մարտիկների։ Այսպիսով, «կատարեց» իր ուխտը և չհեղեց նրանց արյունը[48]։

«Ի սոյն ամի,— գրում է այդ մասին մի հայ հիշատակագիր,— Թամուր բէկն էառ զՍեւաստ քաղաք և քանդեաց և աւերեաց, և սրախողող արար զամենեսեան, և զբազումս գերեաց՝ ի կանանց և ի տղայոց. և ԳՌ (3000) մարդ երկիր բացեալ և կենդանոյն թաղեալ՝ զայնոսիկ, որ նետ արձակեցին ի նա»[49]։

Այնուհետև նա մտավ Եգիպտոսի մամլուկների տիրապետության սահմանները, ավերեց Հալեպն ու Դամասկոսը, իսկ քիչ անց, 1401 թ. կեսերին, Մերդինն ու Բաղդադը՝ Միջագետքում։ Այս վայրերում ևս թամուրյանները անասելի անգթություններ գործեցին. հարյուր հազարավոր անմեղ մարդկանց գլուխներից բուրգեր կազմեցին, մանկահասակներին սմբակակոխ ոչնչացրեցին։

1401—1402 թթ. ձմեռն անցկացնելով Դամասկոսում, գարնանը Թամուրը ձեռնարկեց նոր արշավանք օսմանյան թուրքերի դեմ, որոնք վերագրավել էին Սեբաստիան ու Երզնկան։ Անկարայի մոտ 1402 թ. հուլիս ամսին տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ Լանկ-Թամուրի և սուլթան Բայազիտ I-ի միջև։ Վերջինս պարտություն կրեց ու գերվեց Թամուրի կողմից։ Այս դեպքերից հետո թվում էր, թե իսպառ վերացավ Օսմանյան կայսրությունը. նրա փոքրասիական երկրամասերի վրա գլուխ բարձրացրին սելջուկյան ընկճված ավատատերիշխանները, որոնք թամուրյանների թողտվությամբ վերականգնեցին կիսանկախ իրենց իշխանությունները։

1403 թ. Լանկ-Թամուրը կրկին արշավեց Վրաստան ու Աբխազիա։ Իբրահիմ Շիրվանշահի միջնորդությամբ, որը նրա դաշնակիցն էր, հաշտվեց վրաց

[47] Տե՛ս А. Крымский, История Турции и ее литературы, М., 1916.

[48] Տե՛ս Առաքել, էջ 109—110։ Թ. Մեծոփեցի, էջ 65։ «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 288։

[49] «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 3—4։

Գեորգի VII թագավորի հետ. վերջինս ընդունեց Թամուրյանների իշխանությունն ու մուծեց մեծ փրկավճար։

Այսպիսով, 1399—1403 թթ. պատերազմական գործողությունների ավարտից հետո Լանկ-Թամուրը դարձավ ողջ Անդրկովկասի, Փոքր Ասիայի, Միջագետքի ու Սիրիայի տիրակալ։ Նրա գերագույն իշխանությունը ճանաչեց նաև Եգիպտոսի սուլթանը։

1403—1404 թթ. Թամուրն իր բանակով ձմեռեց Ղարաբաղի դաշտային մասում, իսկ գարնանը մեծ ավարով ու գերիներով վերադարձավ Սամարղանդ։ Մեռավ 1405 թ. փետրվարին, 70-ամյա հասակում, դեպի Չինաստան ձեռնարկած մեծ արշավանքի ճանապարհին։

Նրա մահվան լուրը ցնծությամբ ընդունվեց նվաճված ժողովուրդների կողմից. «Յայսմ ամի,—գրում է այդ մասին մի հիշատակագիր,—մեռաւ Թամուր զան, որ Ի. մի (21) ամ իբրև զբաժակ բարկութեան առեալ էր զնա աստուած ի ձեռն, և ում կամէր արբուցանէր, զի յարևելից մինչև ի մուտս արևու զամենեսին հասարակ զերեց՝ զհաւատացեալսն և զանհաւատս, զամենեսեան սրախողխող արար»[50]։

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԿԱՐԱ-ԿՈՅՈՒՆԼՈՒ ԹՈՒՐՔՄԵՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

Թամուրի մահվանից հետո նրա հսկայածավալ պետությունը, որ ստեղծվել ու գոյատևում էր բռնությամբ ու ահաբեկումով, սկսեց արագությամբ քայքայվել։ Գահաժառանգների միջև ծայր առան արյունալի կռիվներ։ Միրանշահը, որը հոր կողմից զրկվել էր Թամուրյան պետության արևմտյան երկրների («Հուլավուի թախթի») վրա իշխելու իրավունքից և տիրում էր միայն Հայաստանի ու Վրաստանի վրա, սկսում է պատերազմ իր որդու՝ Միրզա-Օմարի դեմ։ Թամուրի մյուս որդին՝ Շահռուխը, որը պայքար էր մղում պետության արևելյան շրջաններում Միրանշահի մյուս որդի Խալիլի դեմ, միաժամանակ օգնում էր Միրանշահին՝ Միրզա-Օմարի դեմ նրա մարտերում։

1405 թ. ամռանը Միրզա-Օմարի կողմից բանտ նետված Աբուբաքր եղբայրը փախչում, միանում է հորը՝ Միրանշահին, և նրանք երկուսով արշավում են դեպի Ատրպատական՝ Միրզա-Օմարի դեմ։ Զորքը լքում է Միրզա-Օմարին, և Աբուբաքրը Սուլթանիեյում իր հորը հայտարարում է փադիշահ։ Օգտվելով միջդինաստիական այս պայքարից, կարճ ժամանակով (1406 թ. մայիս-հունիս) Շիրվանշահ Իբրահիմը, որն իր շուրջն էր համախմբել Թամուրյան տիրապետությունից դժգոհ և այդ ծանր լուծը թոթափելու համար առիթ որոնող տեղական մի շարք տիրակալների (Վրաց թագավորը, Շաքիի, Գանձակի ու Արդաբիլի տերերը և այլք) գրավում է Թավրիզը։ Շուտով, սակայն, գահակալական պայքարի ասպարեզ է մտնում Կարա-Յուսուֆը[51]։ Սա Ջելաիրյան սուլթան Ահմադի հետ միասին Լանկ-Թամուրի վերջին արշավանքի ժամանակ պարտություն կրելով Միջագետքում՝ ապաստանել էր Եգիպտոսում,

---

[50] «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 53։

[51] Այս դեպքերի մասին տե՛ս *И. П. Петрушевский*, Государства Азербайджана в XV в. Сборник статей по истории Азербайджана, вып. I, Баку, 1949, էջ 153—156։

որպես քաղաքական վտարանդի։ Թամուրի մահվանից անմիջապես հետո նա սկսում է ուժեր հավաքել՝ Թամուրյանների դեմ դուրս գալու նպատակով։

Կարա-Յուսուֆին հպատակություն են հայտնում և զինական օգնություն ցույց տալիս Բաղեշի քուրդ ամիր Շամս-ադ-դինը, Ոստանի ամիր Եզգինը և ուրիշներ։ 1406 թ. աշնանը նա պարտության է մատնում Աբուբաքրին և գրավում Թավրիզը։ 1407 թ. արշավում է Վրաստան (ճակատամարտում սպանվում է Գեորգի VII թագավորը), գերեվարում է 15 հազար մարդ։ Յուսուֆի և Թամուրյանների վերջին բախումը տեղի ունեցավ 1408 թ. ապրիլի 21-ին Թավրիզի մոտակայքում։ Միրանշահը, որ իր եղբայր Շահռուխից 20 հազարանոց օգնական ուժ էր ստացել, փորձում է վերահաստատել իր իշխանությունը, սակայն կատարյալ պարտություն է կրում և սպանվում։ Կարա-Յուսուֆը տիրում է Հայաստանի մեծ մասին ու Ատրպատականին՝ մինչև Արդաբիլ ու Սուլթանիե։ Այնուհետև նա նվաճողական կռիվներ է սկսում Միջագետքում և Փոքր Ասիայում։ 1409 թ. գրավում է Մերդինը, 1410 թ. Մշո դաշտում ջարդում է Աղ-կոյունլու Կարա-Յուլուք Օսմանին և պաշարում Դիարբեքիրը (Ամիդ) և Արղնին։

Օգտվելով Կարա-Յուսուֆի բացակայությունից, ջելաիրյան սուլթան Ահմադը փորձում է դուրս գալ իր «դաշնակցի» տհաճ ընկերակցությունից։ Այդ նպատակով նա դաշնակցում է Շիրվանշահ Իբրահիմի հետ։ Լուր ստանալով այդ մասին, Կարա-Յուսուֆը շտապով հաշտություն է կնքում աղ-կոյունլուների հետ, արագ արշավով վերադառնում է Ատրպատական և 1410 թվականի օգոստոսի 30-ին տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտության է մատնում ապստամբներին ու խեղդամահ անում սուլթան Ահմադին[52]։ Հաջորդ թվականին նա ջելաիրյաններից գրավում է նաև Բաղդադը և, այսպիսով, Ատրպատականի, Հայաստանի և Իրաքի վրա հաստատում է կարա-կոյունլուների տիրապետությունը (1410—1468)։

Աշխարհակալ մի պետության տիրակալ դառնալուց հետո էլ Կարա-Յուսուֆը չդավաճանեց քոչվորական կենցաղին ու հոգեբանությանը։ Նա գահն անվանապես հանձնեց իր Փիր-Բուդաղ որդուն, իսկ ինքը Թավրիզից փոխադրվեց Հայաստանի կենտրոնական շրջաններից մեկը՝ Վաղարշակերտ (Ալաշկերտ), իրեն հարազատ մի միջավայր, ուր ապրում էին նստակյաց հայեր՝ երկրի բուն բնակիչները, և քոչվոր թուրքմեններ՝ Կարա-կոյունլու ցեղախմբի ամենառազմունակ Բահարլու ցեղը, որի առաջնորդն էր ինքը՝ Կարա-Յուսուֆը։

Կարա-Յուսուֆն իշխեց համեմատաբար խաղաղ պայմաններում։ Նրա մղած պատերազմներն ու պատժարշավները մեծ մասամբ տեղական բնույթ ունեին։ 1411 թվականին նա պարտության մատնեց ապստամբության դրոշ պարզած Շիրվանշահ Իբրահիմին և Վրաց Կոստանդին թագավորի միացյալ զորքերին։ (Հիմքեր կան ենթադրելու, որ այս ապստամբությանը մասնակցել են նաև հայ ֆեոդալներ)[53]։

1416 թվականին, Ախալցխայի մահմեդականների սադրանքով, Կարա-Յուսուֆն արշավեց Վրաստան ու գրավեց Ախալցխա քաղաքը. «Եւ զամենեսեան,—ասում է ժամանակակից մի գրիչ,—առհասարակ զարսն ի սուրն սուսերի մաշեալ, և զկանայս և զմանկունս գերի վարեալ»[54]։ Գրիգոր Խլաթեցին

[52] Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 72—73։

[53] Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, Առաջաբան, էջ 13—14։

[54] Նույն տեղում, էջ 181—187։

հայտնում է, որ գերվածների թիվը 10 հազարից ավելի է եղել[55], իսկ Թ. Մեծոփեցին՝ «աւելի քան կրկին հազար» է հաշվում[56]։

1418 թ. Կարա-Յուսուֆն արշավեց Հյուսիսային Միջագետք, ապա մտավ Սիրիա, բայց՝ լսելով Փիր-Բուդաղ որդու մահվան լուրը, ետ դարձավ։ Այդ մասին Թ. Մեծոփեցին, օգտագործելով ժողովրդական թևավոր մի դարձվածք, ասում է. «Դարձեալ գնաց յետ այսորիկ ի Տիարպէկն և էջ ի վերայ կողմանն Շամայ իբրև աղուէս, և ջղջկան տկար յետս դարձաւ»[57]։

Թամուրյանների տիրապետության և ամենամյա կործանիչ պատերազմների սարսափները ճաշակած հայ ժողովրդի համար Կարա-Յուսուֆի իշխանության տարիները խաղաղ էին թվում։ «Եւ եղև,— գրում է Թ. Մեծոփեցին,— ի նոյն ժամանակս խաղաղութիւն... և շինութիւն ամենայն աշխարհիս, մինչ զի յԱրճիշու մինչ ի գաւառն Արարատեան մարդիկ ի յաւեր ոչ բնակէին, այլ ի շէնս բնակէին. և թէպէտ հարկապահանջութիւնն բազում էր. սակայն խաղաղութիւնն առանց խռովութեան էր»[58]։ Իսկ Գրիգոր Խլաթեցին ավելացնում է, որ Կարա-Յուսուֆը.

Արար բազում խաղաղութիւն
Եւ աջողումն մարդկային.
Էր էմնութիւն և էժնութիւն,
Ամենեւին անգողութիւն[59]։

Խաղաղության այս մի քանի տարիներին ժողովուրդը հնարավորություն ստացավ վերականգնելու քայքայված տնտեսությունը և, նույնիսկ, որոշ վայրերում շինարարական ու վերանորոգչական աշխատանքներ կատարվեցին։ Այսպես, օրինակ, վերաշինվեց Կարս քաղաքը («Եղև շինութիւն և նորոգութիւն հռչակաւոր քաղաքիս Կարուց»)[60] և այլն։

Երկար չտևեց, սակայն, համեմատաբար բարվոք այս շրջանը։ 1419 թվականին Խորասանի և Իրանի հարավային ու արևելյան մասերի տիրակալ Շահռուխի հետ գաղտնի պայմանավորվածությամբ, կարա-կոյունլուների պետության արևմտյան սահմանների վրա հարձակում գործեց Աղ-կոյունլու Օսմանը։ Քիչ անց զինական մեծ ուժերով արևելքից արշավեց նաև Շահռուխը։ Կարա-Յուսուֆը դուրս եկավ նրա դեմ, բայց մահացավ ռազմերթի ճանապարհին, 1420 թվականի նոյեմբերին։

Կարա-Յուսուֆի մահը խուճապ է առաջացնում նրա բանակում. նահանջի ճանապարհին անգլուխ այդ զորքը մեծ խժդժություններ է գործում։ Ժամանակակից մի գրիչ հաղորդում է, որ «Յամի ութհարիւր և եւթանասուն թուականի Հայոց (1421), և յետ մահուան Ղարա-Յուսուֆին, եղև խռովութիւն և յոյժ սասանումն ընդ ամենայն երկիրս Հայաստանեայց, զի հեծելազօրքն ամենայն շփոթեալ՝ զմիմեանս հարկանէին և կողոպտէին»[61]։

---

[55] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 280—281։
[56] Թովմա Մեծոփեցու Յիշատակարանը, հրատ. Կ. Կոստանյանց, Թիֆլիզ, 1892, էջ 62։
[57] Թ. Մեծոփեցի, էջ 78։
[58] Նույն տեղում, էջ 73։
[59] «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 289։
[60] Նույն տեղում, էջ 134։
[61] Նույն տեղում, էջ 254, հմմտ. նաև էջ 281։

Շահռուխն իր հսկայական բանակով, առանց դիմադրության հանդիպելու, հասնում է մինչև Խլաթ։

Կարա-Յուսուֆի Իսքանդար որդին, որ կռվում էր պետության արևմտյան սահմաններում Աղ-կոյունլու Օսմանի դեմ, պարտության է մատնում նրան և 150 հազարանոց բանակով գալիս է Թամուրյաններին ընդառաջ։ Վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Վաղարշակերտի դաշտում, Բագվանի մոտ, 1421 թ. օգոստոսի 1-ին։ Կարա-կոյունլուները խայտառակ պարտություն են կրում. Իսքանդարն ու իր եղբայր Սպանդիարը (կոչվում է նաև Իսպենդ ու Ասպահան) փախչում են Մերդինի ու Մոսուլի կողմերը, իսկ Շահռուխը մեծ ավարով վերադառնում է Խորասան[62]։

Թամուրյաններն իրենց հետ տանում էին մեծ թվով գերիներ. «Կին և տրղայքն ի թիւ չանկան, զոր գերեցան և կոխեցան»,—հայտնում է Գր. Խլաթեցին[63], բայց շատ ավելի զոհեր է տալիս հայ ժողովուրդն այդ տարիներին բնական արհավիրքներից՝ մորեխի հետևանքով առաջացած սովից և մահտարաժամից։

1419 թ. «ըստ անչափութեան աւազոյ ծովու» մորեխ է հայտնվում, որ թանձրախիտ ծածկում է «զդաշտ և զլերինս, զսար և զձոր միահաղոյն, ի Սալմաստայ մինչ յԱրզըռումն»[64]։ Բայց այդ տեղի է ունենում հնձի ժամանակ, ուստի հնարավոր է լինում բերքի մի մասը փրկել։ Իսկ մյուս՝ 1420 թ. և հետագա տարիներին մորեխն ավելի մեծ ավերածություն է գործում, որի հետևանքով սովի են մատնվում Հայաստանի բազմաթիվ շրջաններ։

Շահռուխի վերադարձից հետո Հայաստանում կրկին հայտնվում է Կարա-Յուսուֆի որդի Սպանդիարը. նա ասպատակում է Արճեշի և Արծկեի շրջանները, քանդում Բասենի և Ավնիկի ամրությունները և, հատկապես, մեծ վնասներ է պատճառում Կարին քաղաքին. «զԿարնոյ քաղաքըն՝ զԱրզըրում քան զամենայն խիստ աւերեց»,—գրում է Գր. Խլաթեցին, գրավում է Թավրիզը, սակայն կարճ ատե։ Շուտով հայտնվում է Իսքանդարը և փախուստի մատնում իշխանատենչ եղբորը։

Եվ այսպիսով, Իսքանդարին հաջողվում է վերահաստատել կարա-կոյունլուների պետությունը՝ իր նախկին սահմաններով։ Ժամանակակից մի հիշատակագիր հայտնում է, որ նա տիրել է «Պարսից և Բաբելացւոց, Հայոց և Միջագետաց Ասորւոց, յԱրարատեան տանէն Հայոց՝ մինչ յԵղնկայն, ի Մերդին, ի Բաղդադ, ի Սուլթանիայ, և ի Գանձակ շահաստանն Թաւրէզ և մինչ ի գետն Քուռ»։

XV դարի 20-ական թվականներին տեղի ունեցած շարունակական պատերազմների, գաղթերի ու տեղահանությունների, ինչպես նաև բնական արհավիրքների հետևանքով Հայաստանի շատ շրջաններ անմարդաբնակ էին դարձել։ Ազգաբնակչության կազմի մեջ տեղի էին ունեցել զգալի փոփոխություններ. քրդական ու թուրքական մի շարք քոչվոր ցեղեր կայուն բնակություն էին հաստատել Հայաստանի բարեբեր շրջաններում։ Այդուհանդերձ Իսքանդար Կարա-կոյունլուն զգալի չափով հայ էթնիկական տարրի վրա էր հենվում՝ կենտրոնաձիգ ուժեղ պետություն ստեղծելու իր ծրագիրն իրականացնելիս։ Նա իրեն շահ-ի Արման (Թագավոր Հայոց) էր կոչում, պետական բարձր

62 Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 81, հմմտ. «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 250, 282 և այլն։

63 «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 282։

64 Նույն տեղում, էջ 225, 226, 375։

պաշտոնների էր առաջ քաշում հայ ֆեոդալական տների որոշ ներկայացուցիչների, իր զորքերի մեջ հավաքագրում էր նաև հայ ռազմիկների և այլն[65]։

1422—1427 թթ. Իսքանդարը համառ պայքար ծավալեց Հարավային Հայաստանի մի շարք շրջաններում՝ Բաղեշում, Ռշտունիքում, Խիզանում և այլուր հաստատված քրդական կիսանկախ ամիրությունների դեմ, որոնք տեղական շահերից ելնելով, բախվում էին կենտրոնական իշխանությանը, վտանգի պահին լքում էին իրենց սյուզերենին և հաճախ հանդես գալիս թշնամիների բանակում։ Իսքանդարը գիտակցում էր, որ կարա-կոյունլուների ընդարձակ պետության ամրապնդման և արևմտյան սահմանների ապահովման համար անհրաժեշտ է սանձել կիսանկախ ամիրների կենտրոնախույս ձգտումները, թույլ չտալ, որ նրանք փոխադարձաբար ասպատակեն միմյանց տիրույթները[66]։ Եվ նա ծրագրված պայքար սկսեց Բաղեշի ու Ռշտունիքի քրդական ամիրությունների դեմ։ 1422 թ. օգոստոսին պաշարեց Բաղեշի ամիրության կարևոր կենտրոններից Խլաթը և սպանեց իր փեսա Շամս-ադ-դին ամիրին։ Խլաթի բերդը գրավել նրան չհաջողվեց, բայց այրեց քաղաքը[67]։ Այնուհետև պաշարում է Աղվանք բերդը, հայերը դիմադրում են, բայց պարտվում և 200-ից ավելի զոհ են տալիս[68]։ Այս վայրերից կարա-կոյունլուները 500 գերի են վերցնում։

1423 թ. Իսքանդարը թունավորում է ամիր Եզդինի որդի Մելիք-Մահմադին, որը իր հոր մահվանից հետո (հավանաբար մհ. 1419 թ.) Վանի ու Ոստանի ամիրն էր դարձել։ Շամբո կոչվող քրդական ցեղապետերի այս ընտանիքը տիրում էր Վասպուրականի հարավային գավառների վրա։ 1424 թ. Իսքանդարը ձերբակալում է Մելիք-Մահմադի եղբայր սուլթան Ահմադին ու պահանջում առանց դիմադրության հանձնել իրեն ամիրության բոլոր բերդերը։ Մերժում ստանալով, Իսքանդարը սպանում է նրան ու մեծ զորքով արշավում Ռշտունիք։ Հիսուն օր ապարդյուն պաշարում է Վանի բերդը։ 1425 թ. գարնանը Իսքանդարի զորքերը նորից են հայտնվում Ռշտունիքում, մեծ ավերածություններ գործում ու շարունակում Վանի պաշարումը։ Սուլթան Ահմադի որդի Մելիք-Ասադը ստիպված հանձնում է բերդը և անցնում Ջուլամերիկ[69]։ Պարտություն է կրում ու սպանվում նաև քրդական նույն ֆեոդալական տան անդամներից ամիր Բահա-ադ-դինը, որը իշխում էր Ուրմիայում[70]։ Այսպիսով, երկու տարի տևող մարտերից հետո, կարա-կոյունլուներին հաջողվում է տիրել Շամբոյան տան բոլոր տիրույթներին։

Ի պաշտպանություն Իսքանդարի կողմից ոնչացվող քրդական ամիրայու-

---

[65] Հ. Փափազյան, Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից («Տեղեկագիր», 1955, № 8, էջ 84—88)։

[66] Ռշտունիքի ու Բաղեշի ամիրությունները, օրինակ, հաճախ դուրս էին գալիս մեկը մյուսի դեմ ու փոխադարձաբար ավերում գյուղեր ու շրջաններ։ Այսպես, 1408 թ. Բաղեշի Շամս-ադ-դին ամիրը և Կարա-Յուսուֆը «շատ աւեր արարին Վանայ և Ոստանայ»։ Հաջորդ տարին Շամս-ադ-դինի հեծելազորը արշավեց Շատվան (Ռշտունիքում) և այրեց այն։ Ռշտունիքի ամիր Եզդինը պատասխան արշավանք կազմակերպեց. «Եւ բարկացեալ Ամիր-Եզդին գնաց և այրեաց Կ (60) գեղ ի Բաղիշոյ» (Մժ, I, էջ 119)։ Այս նույն անցուդարձերը Սամուելի շարունակողը (էջ 173) դնում է 1419 թ. տակ։

[67] Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 283, Թ. Մեծոփեցի, էջ 84։

[68] Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 284, Թ. Մեծոփեցի, էջ 83։

[69] Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 84։

[70] Տե՛ս Ս. Մուրադյան և Ն. Մարտիրոսյան, Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի և շրջակայից, Երուսաղեմ, 1967, էջ 111։

թյունների, Վանա լճի հյուսիսային շրջաններում հանդես է գալիս Աղ-կոյունլու Կարա-Յուլուք Օսմանը, որին մի հայ հիշատակագիր կոչում է՝ «թագաւոր ամենայն Միջագետաց, պարոնաց պարոն շահ Օթման Պահատուր»։ Երեք տարի պաշարումից հետո, 1425 թվականին նա գրավում է Երզնկան, ապատակում Արճեշի և Արծկեի շրջանները՝ գերեվարում բնակչությանը[71]։ Կարա-կոյունլուները 1426—28 թթ. հակահարված են տալիս աղ-կոյունլուների ու Բաղեշի քուրդ ամիրների միացյալ ուժերին, և ապարդյուն պաշարում են Բաղեշի բերդը։ Միաժամանակ պատերազմական գործողություններ են սկսում պետության տարբեր մասերում իրենց գոյությունը պահպանած կիսանկախ իշխանությունների դեմ։ 1426 թվականին վերջ է տրվում Արտազի (Մակվի) հայկական իշխանությանը, որը գտնվում էր կաթոլիկ հայ ֆեոդալ Սոյուրղաթմիշի ձեռքին[72]։ Այնուհետև Իսքանդարը հարձակվում է Շիրվանի վրա, ստիպում Շիրվանշահ Խալիլուլլահ I-ին (1417—1462) ենթարկվել կարա-կոյունլուներին, ապա ներխուժում է թամուրյանների տիրապետության սահմաններն ու գրավում Սուլթանիե, Զենջան ու Ղազվին քաղաքները։

Բախումը թամուրյանների ու կարա-կոյունլուների միջև դառնում է անխուսափելի։ 1428 թ. հոկտեմբերին Իսքանդարի դեմ պատերազմական գործողություններ է սկսում Շահռուխի զորահրամանատարը, իսկ 1429 թ. մայիսին գլխավոր ուժերով հանդես է գալիս ինքը՝ Շահռուխը։

Սալմաստի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Իսքանդարը պարտություն է կրում։ Թամուրյաններն ասպատակում են Հայաստանի տարբեր շրջանները. հատկապես տուժում է Վասպուրականի և Քաջբերունիքի բնակչությունը։ Անդրադառնալով այդ դիպքերին Դավիթ գրիչը հայտնում է, որ Շահռուխը «աւերեալ քանդեաց բաղում տեղիս, և ղբաղումս գերեաց, նաև յերկիրն Վասպուրականի և Քաջբերունոյ՝ կին և տղայ ոչ մնաց, այլ զամենայն առեալ տարաւ ի Սամըրղընդ»[73]։

1430 թ. գարնանը կարա-կոյունլուների պետության գահը հանձնելով Իսքանդարի եղբայր Աբու-Սայիդին, Շահռուխը վերադարձավ Սամարղանդ։

Այս զորաշարժերի ու ասպատակությունների ընթացքում ժողովուրդն ստիպված էր ծվարել անմատչելի լեռնածերպերում, փախչել իր բնակավայրերից, երկիրը թողնելով անմշակ։ Դրա հետևանքով 1431 թ. Հայաստանում և Ադրբեջանում սով է սկսվում, որն իր հերթին մարդկային մեծ զոհեր է կլանում։

1431 թ. Իսքանդարն սպանում է իր Աբու-Սայիդ եղբորը և վերագրավում գահը։ 1434 թ. արշավում է Շիրվան, որի ընթացքում նրա զորքերն անխնայաբար ոչնչացնում են Շիրվանի զարգացած շերամապահության հիմքը՝ թթենիների այգիները։ Այնուհետև արշավում են «յայնկոյս դրանն Դարբանդու» (Դաղըստան). մեկ տարի մնում են այնտեղ ու «սրախողող առնելով զլեռնականս և զդաշտականս» ետ վերադառնում[74]։

Շիրվանշահ Խալիլուլլահի խնդրանքով 1435 թ. Շահռուխը երրորդ անգամ

---

[71] *Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 326։*

[72] *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 353, 376։ Արտազի հայկական իշխանության մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդել Կլավիխոն, որը 1404 թ., որպես Սպանիայի թագավորի դեսպան, անցնում էր Հայաստանով դեպի Սամարղանդ (տե՛ս Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. Ա, Երևան, 1932, էջ 114—116)։*

[73] *«ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 419։*

[74] Թ. Մեծոփեցի, *էջ 100։*

պատերազմական գործողություններ է ծավալում Իսքանդարի դեմ։ Թամուրյանները պաշարում են Երնջակի բերդը. Իսքանդարը փախչում է պետության արևմտյան շրջանները։ Ծանր վիճակ է ստեղծվում հայ ժողովրդի համար։ Շուրջ մեկ տարի նրանք ավերում ու հրո ճարակ են դարձնում անպաշտպան գյուղերն ու շեները, կողոպտում, գերում ու հավատափոխ են անում բնակչությանը։ Շատ-շատերը թողնում են իրենց հայրենի օջախը և գաղթում այլ երկրներ։ Բազմաթիվ հիշատակագիրներ նկարագրել են սրտաճմլիկ այս դեպքերը. Աստվածատուր գրիչը, Կոտայքի Արծնի գյուղից, հայտնում է, որ Շահռուխը իր «անգութ, և անագորոյն, և յանողորմ, զորքերով անասելի ավեր ած ի վերայ աշխարհիս Հայոց։ Զի զոր սրով կոտորեաց, և զոր անողորմ գերի վարեաց և կորոյս, և զոր սովամահ եղան, և զոր մահն տարաւ, և զորս դայլք և գաղանք կերան և պատառեցին, և մնացեալքն այսր և անդր փախեան բնաջինջ և մտին յաշխարհն Վրաց»[75]։

Զգալի դատարկվում է Սյունյաց երկիրը։ Բեշքեն Օրբելյանը 6000 տուն[76] հայ բնակչության գլուխն անցած, դիմադրելով Շահռուխին, անցնում է Լոռի, ուր կալվածքներ է ստանում Վրաց Ալեքսանդր թագավորից[77]։

Շահռուխն այս անգամ ևս վերջ չի տալիս կարա-կոյունլուների իշխանությանը։ Իսքանդարի Ջհանշահ եղբայրը հնազանդվում է Շահռուխին և ստանում գահը. 1436 թ. գարնանը թամուրյանները վերադառնում են Խորասան։

Իսքանդարը իր պետության արևմտյան շրջաններում պատրաստություններ էր տեսնում իշխանությունը վերստին գրավելու։ Նա փոքրաթիվ ուժերով հաջող մարտեր է մղում աղ-կոյունլուների դեմ։ 1435 թ. մի ճակատամարտում սպանում է Կարա-Յուլուք Օսմանին ու բարձրաստիճան շատ գործիչների, այնուհետև արշավում Սեբաստիայի, Թոխաթի, Խարբերդի ու Դերջանի շրջանները և կազմակերպում հայ բնակչության բռնագաղթ՝ Այրարատյան և Սյունյաց նահանգների նոսրացած բնակավայրերում նրանց վերաբնակեցնելու նպատակով։ Ճանապարհին ցրտից ու սովից մեռնում է 700-ից ավելի մարդ[78]։

1437 թ. Իսքանդարը բախվեց Ջհանշահի հետ և սկզբից որոշ հաջողություն ունեցավ[79], բայց դրությունը շուտով փոխվեց։ Իսքանդարի հրամանատարության ներքո գործող զորախմբերը, հոգնած ու ձանձրացած հարատև պատերազմներից, լքեցին նրան ու անցան Ջհանշահի կողմը։ Իսքանդարը պատսպարվեց Երնջակի բերդում՝ պայքարը շարունակելու վճռականությամբ, բայց սպանվեց իր Շահ-Կուբադ որդու կողմից[80]։

Եվ սակավ ժամանակով, ինչպես հաղորդում է Թովմա Մեծոփեցին, խաղաղություն տիրեց, որովհետև Իսքանդարի կենդանության օրոք, Խորասանից սկսած մինչև Եգիպտոս, երկիրը վրդովման և ալեկոծման մեջ էր, և միայն նրա մահվանից հետո հպատակ ժողովուրդները շունչ քաշեցին։

---

[75] «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 485։

[76] Թ. Մեծոփեցու պատմության հրատարակության մեջ ասված է. «աւելի քան զ60.000 քրիստոնեայ տունս» որ գրչագրական աղավաղում է անշուշտ։ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի բոլոր ձեռագրերը տալիս են «աւելի քան զՋՌ» (6000), ընթերցվածքը, որը գտնում ենք նաև Ղ. Ալիշանի մոտ (տե՛ս «Սիսական», Վենետիկ, 1893, էջ 96)։

[77] Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 117—118, «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 466—470։

[78] Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 105, «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 486։

[79] Ժամանակակից մի հիշատակագիր ասում է նույնիսկ, որ «Սքանդարն դարձաւ և փախոյց զեղբայրն և նստաւ ի թախտն» («ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 484)։

[80] Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, Առաջաբան, էջ XXX։

Ջհանշահն իշխեց մինչև 1467 թ.։ Նրա օրոք, 1441 թ. հայ եկեղեցու կյանքում տեղի ունեցավ կարևոր մի իրադարձություն։ Կաթողիկոսական աթոռը, դարավոր դեգերումներից հետո, վերահաստատվեց Հայաստանի կենտրոնում՝ Վաղարշապատ (Էջմիածին) քաղաքում։

Աթոռի Էջմիածին տեղափոխվելու գաղափարն արծարծվել էր XIII դարի վերջերին, երբ Հռոմկլան՝ հայ կաթողիկոսների երկդարյա նստավայրը, գրավեց ու ավերեց Եգիպտոսի սուլթան Մելիք-Աշրաֆը (1292)։ Այդ գաղափարի արտահայտություն պետք է համարել Ստ. Օրբելյանի «Ողբ ի սուրբ կաթուղիկէն» պոեմը, որի մեջ հեղինակը բաղձանք է հայտնում Էջմիածնում վերականգնված տեսնել՝ «զաթոռ թագաւորին և զգաւաղան պատրիարգին»։ Կաթողիկոսական աթոռը մայր հայրենիք տեղափոխելու նպատակով որոշակի քայլեր են կատարվում Հովհան Որոտնեցու (մհ. 1386 թ.) կողմից, որը, ինչպես հաղորդում է Գրիգոր Տաթևացին, ծրագրել էր Գանձասարը դարձնել հայ կաթողիկոսության կենտրոն, հաշվի առնելով, անշուշտ, այն հանգամանքը, որ այդ վանքը, հնավանդ կաթողիկոսական իր աթոռով, համեմատաբար ապահով պայմանների մեջ էր Հասան-Ջալալյան ֆեոդալական գերդաստանի իշխանության ներքո[81]։

Աթոռի տեղափոխման հարցի լուծումն առավել հրամայական դարձավ 1426 թ. հետո, երբ Կիլիկյան Հայաստանի վերջին հայ իշխանավորը՝ Կոստանդին անունով, անկարող լինելով դիմադրավել Եգիպտոսի Մուզաֆար սուլթանի հարձակմանը, բազմահազար արտագաղթողների գլուխ անցած թողեց Սիսը և ապաստան գտավ Կիպրոսում։ Անվանի պատմաբան Մ. Օրմանյանը իրավամբ նկատում է, որ «այլևս պատճառ մըն ալ չկար, որ հայրապետական աթոռը յուր պանդխտությունը շարունակեր, որուն միակ արդարացումը ազգային քաղաքական իշխանության Վաղարշապատե դուրս եղած ըլլալն էր»[82]։

1431 թ. Էջմիածնի վանքը տնտեսապես ամրապնդելու և կաթողիկոսական աթոռանիստ դարձնելու նպատակով, Սյունյաց իշխան Բեշքեն Օրբելյանի որդի Ռուստամը, որն Իսքանդար Կարա-կոյունլուի ամենամերձավոր խորհրդականներից էր ու, թերևս, նշանակվել էր Այրարատյան երկրի կողմնապետ, վաճառքի անվան տակ Էջմիածնի վանքին է նվիրում յոթ խոշոր գյուղեր (Վաղարշապատ, Օշական, Բաթրինջ, Նորադավիթ, Աղավնատուն, Թեղենիս-Քիրաշլի և Մուղնի)[83]։

Կաթողիկոսական աթոռը Էջմիածին փոխադրելու գործը նախաձեռնողները, անշուշտ, փայփայում էին քաղաքական որոշ հեռապատկերներ։ Այրարատի կենտրոնում վերահաստատված հայրապետական աթոռը համահայկական կենտրոնի դեր ստանձնելով, ինչ-որ չափով շաղկապելու էր հայ ժողովրդի տարբեր բռնապետական իշխանությունների տակ հեծող հատվածները և հող էր նախապատրաստելու երկրի անկախության վերականգնման համար։ Այսպիսի հույսեր կարող էր փայփայել Ռուստամ Օրբելյանը, որը պաշտոնական

---

81 Տե՛ս Գր. Տաթևացի, Բանք գեղեցիկ և յոյժ պիտանի վասն աթոռոյն Աղթամարայ, Մատենադարան, ձեռագիր № 4669, էջ 199բ—200բ։

82 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2092.

83 Տե՛ս Հ. Փափազյան, Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից («Տեղեկագիր», 1955, № 8, էջ 83—100)։

փաստաթղթերում մեծարվում էր «Վեհանձնյա ամիր և իշխան, մեծափառ, աղնվաշուք, բարձրաստիճան, բարձրագույն վստահելի ծառա և ամենաազնիվ վեզիր, նորին կայսերական մեծության Սուլթանի մտերիմ...» բարձրագոչ տիտղոսներով[84]։

Մեծ էր լինելու հայ եկեղեցու միասնական կենտրոնի դերը նաև հարևվան և հեռավոր երկրներում ստեղծված հայկական գաղթավայրերի միջև մշակութային ու գաղափարական կապեր հաստատելու, ուսումնական կենտրոններ հիմնելու և հայրենի միջավայրից կտրված ու ցրված հայ զանգվածներին ազգային ավանդույթներով շաղկապելու գործում։

Էջմիածինը հայ եկեղեցու կենտրոն դարձնելու գաղափարին համակիր էին հայ ժողովրդի լայն շրջանները, որովհետև Սսի կաթողիկոսներն ու նրանց կողմից կարգված եկեղեցականները կեղեքում էին ժողովրդին։ Նրանք հոգևորական էին ձեռնադրում միայն նրանց, ովքեր «տեարք էին ընչից» որովհետև «արծաթով տային զշնորհս հոգւոյն սրբոյ»։ Միևնույն թեմի վրա երբեմն նշանակվում էին 3, նույնիսկ 4 եպիսկոպոսներ, որոնք «ի վերայ միմեանց յարուցեալ, զանօրէնս և զանհաւատս և զսուտ քրիստոնեայս բարեկամս արարեալ գայթակղութեամբ զաշխարհս միր կործանեցին»։ Եպիսկոպոսներից շատերը շվայտ ու անբարոյական կենցաղ ունեին, «անառակութեամբ և արբեցութեամբ և պիղծ վարուք շրջէին» և դրամով գնած լինելով իրենց պաշտոնը միջոցի առջև կանգ չէին առնում հնարավորին չափ կարճ ժամանակում հարստություն դիզելու համար[85]։

1441 թ. Թովմա Մեծոփեցու և Հովհաննես Կոլոտիկ Հերմոնեցու նախաձեռնությամբ Էջմիածնում գումարվում է մեծ ժողով, որին մասնակցում են 12 եպիսկոպոսներ, 18 վարդապետներ և 300-ից ավելի քահանաներ, կալվածատերեր, ձեռնավորներ, տանուտերեր և «բազմութիւն ժողովրդեան»։ Այրարատյան նահանգի կառավարիչ Յաղուբ-բեկը, որ, անշուշտ, կատարում էր Ջհանշահի հրահանգը, նպաստավոր պայմաններ է ստեղծում ժողովականների համար. նրանց «փողով և թմբկով և ղուռնով» Երևանից ճանապարհ են դնում Էջմիածին[86]։

Ժողովականները բաժանված էին երկու ուժեղ խմբակցության՝ Վասպուրականցիների և Սյունեցիների, որոնցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր կաթողիկոսական գահին բազմեցնել իր թեկնածուին։ Երկար վեճերից հետո ընտրվում է չեզոք մի անձնավորություն՝ Կիրակոս Վիրապեցին։ Սակայն երկու տարի չանցած՝ 1443 թ., նա արտաքսվում է, և Սյունյաց խմբակցության կողմից կաթողիկոս է հռչակվում Գրիգոր Մակվեցի Ջալալբեկյանը, այն հոգևորականը, որի անունով հենց 1431 թվականին ձևակերպված էր Էջմիածնի վանքի 7 գյուղերի կալվածագիրը։

Այսպիսով, 1441 թվականին, շուրջ հազարամյա դեգերումներից հետո, Էջմիածինը կրկին դառնում է հայ եկեղեցու գերագույն պետերի աթոռանիստ կենտրոն։ Ինքնուրույն պետականությունից զրկված հայ ժողովրդի համար այդ քայլը զուրկ չէր քաղաքական նշանակությունից և, ինչպես առիթ կունենանք տեսնելու, համազգային կազմակերպություն դարձած Էջմիածնի կաթողիկոսությունը, մանավանդ XVII դարի կեսերից, խոշոր դեր կատարեց ազատագրա-

---

84 Նույն տեղում, էջ 86։

85 Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի. Յիշատակարան, էջ 51—61։

86 Նույն տեղում, էջ 68։

կան գաղափարների արծարծման, ժողովրդի կենսունակ ուժերի համախմբման ասպարեզում։

* *
*

Ջհանշահի գահակալության տարիները ժամանակակիցները համարում են նաև ծանր հարկապահանջության ու կեղեքման տարիներ, նշելով միաժամանակ, որ նա խաղաղարար կամ խաղաղասեր թագավոր էր։ Այդ մասամբ ճիշտ է. Կենտրոնական Հայաստանի շրջանները, շուրջ քառորդ դար, զերծ մնացին խոշոր զորաշարժերից ու պատերազմական գործողություններից։ Բայց Ջհանշահի ժամանակ ևս պատերազմներն անպակաս էին, մանավանդ վրաց տիրապետության տակ գտնվող Հյուսիսային Հայաստանի շրջաններում, ինչպես և աղ-կոյունլուների և կարա-կոյունլուների պետության սահմանամերձ գավառներում։

1440 թ. Ջհանշահը 20 հազարանոց բանակով արշավեց Վրաստան ու գրավեց Տփղիսը։ Ժամանակակից մի վարքագիր այդ մասին գրում է. «Եւ նոցա երթեալ ի քաղաքն Տփխիս՝ քանդեցին, աւերեցին և զքաղաքն հրոյ ճարակ տուին, զամենայն եկեղեցիս ի հիմանց տապալեցին»[87]։ Վրաստանի հարավային շրջաններում Ջհանշահը կոտորել տվեց մոտ 8 հազար և գերեվարեց ավելի քան 9 հազար մարդ՝ հայ ու վրացի[88]։

Այնուհետև Ջհանշահը պաշարում է Սամշվիլդե հայաբնակ պարսպապատ քաղաքը և շուրջ երկու ամիս կռվելուց հետո խաբեությամբ գրավում այն։ Կարա-կոյունլուները դաժան հաշվեհարդար են տեսնում բնակչության հետ։ Երեք հազար մարդ սպանվում է ու գլխատվում, 1664 զանգերից 3 բուրգ է կիտվում, գերվածների թիվը 9 հազար է հաշվվում[89]։

1442 թ. Ջհանշահը Շամբոյան քրդական ցեղի ամիրներից գրավում է Մոկաց աշխարհում գտնվող Զռել անառիկ բերդն ու Ջուլամերիկը, իսկ 1446 թ. արշավում է Իրաք և գրավում Բաղդադը։

1450 թ. Ռուստամ Թարխան-օղլու հրամանատարությամբ գործող 60 հազարանոց բանակը արշավանք է սկսում աղ-կոյունլուների դեմ։ Կարա-կոյունլուները գրավում են Երզնկան, Կամախի շրջանից գերում 10 հազար բնակչություն, ավերում Դերջանը, Բաբերդը, Կեղին, Սատաղը և այլ շրջաններ։ Այնուհետև փորձում են գրավել նաև աղ-կոյունլուների կենտրոնական քաղաքները՝ Ամիդը, Արղնին ու Մերդինը[90]։ Փոփոխակի հաջողություններով թշնամի կողմերի միջև մարտեր են տեղի ունենում մինչև 1453 թ. գարնան ամիսները, երբ Աղ-կոյունլու Ջհանգիրի և Ռուստամ Թարխան-օղլու միջև կնքվում է հաշտություն, որով կարա-կոյունլուները ավելի են սրում Աղ-կոյունլու երկու եղբայրների՝ Ջհանգիրի և Ուզուն-Հասանի միջև սկսված գահա-

---

87 «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 507։

88 Գերվածների ու սպանվածների թվի մասին մեր աղբյուրներում տարբեր տվյալներ են գրանցված։ Վերոհիշյալ տվյալները ստացել ենք մի շարք հիշատակագիրների (տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 504, 514, 532, 546, 644 և այլն) և Թ. Մեծոփեցու (էջ 120) հաղորդած թվական տվյալների քննության ու համադրության ճանապարհով։

89 Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 120, Կիրակոս Բանասէր. ձեռագիր № 1382, էջ 306բ, «Մանր ժամանակագրություններ», Բ, Երևան, 1956, էջ 514, «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 508, 514—515, 532։ Սկզբնաղբյուրները չեն միաբանում զոհերի ու գերիների մասին թվական տվյալներ հաղորդելիս։

90 Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 646, Բ, էջ 3, 31։

կալական պայքարն ու երկպառակությունը՝ զորավիգ դառնալով Ջհանգիրին. այս կռիվները, սակայն, նոր շրջաններ զավթելու առումով, օգտակար չեն լինում կարա-կոյունլուների համար[91]։

Ջհանշահը Թամուրյան Շահռուխի վասալն էր։ Ճաշակած լինելով Թամուրյանների ռազմական ուժի զորությունը Շահռուխի և Իսքանդարի միջև տեղի ունեցած տևական բախումների տարիներին, նա անհնազանդության նշաններ ցույց չէր տալիս, քանի դեռ կենդանի էր Շահռուխը։ Դրությունը փոխվեց վերջինիս մահվանից (1447 թ.) հետո։ Ուլուբեկի կարճատև թագավորության ժամանակ Թամուրյան գահը դարձավ կռվախնձոր, տեղի ունեցան գահակալական բախումներ, որից օգտվեց քոչվորական ցեղերի ավագանին։ Երբեմնի հզոր Թամուրյան պետության ռազմական ուժերը ջլատվեցին։ Օգտվելով ստեղծված քաղաքական խառը վիճակից, Ջհանշահը նվաճողական պատերազմ սկսեց նաև Արևելքում։ 1453 թ. սկզբներին 200 հազար հեծելազորով ներխուժեց Թամուրյանների տիրույթները և, լուրջ դիմադրության չհանդիպելով, գրավեց Պարսկական Իրաքն ու Ֆարսիստանը[92]։ 1455 թ. արշավեց Բաղդադ, որտեղ իշխում էր իր եղբորորդիներից մեկը. այստեղ կոտորեցին 60 հազար մարդ և 30 հազար չորեքեռն ավար հափշտակեցին[93]։

Բաղդադից ետ դառնալու ճանապարհին Ջհանշահն անցնում է Բաղեշի, Մուշի ու Խլաթի շրջաններով և ավերածություն գործում այդ վայրերում, գերում 1500 հայ[94]։

Ջախջախելով ապստամբական տրամադրությունները Բաղդադում և Բաղեշի քրդական ամիրության սահմաններում, Ջհանշահը 1457 թ. սկսում է արևելյան երկրորդ խոշոր արշավանքը։ Այս անգամ նա խորանում է դեպի արևելք և գրավում Թամուրյան տիրույթներից Համադանը, Ռեյը, Ղազվինը, Գիլանը, Խորասանը։ 1458 թ. պարտության մատնելով Թամուրյան գահի հավակնորդ Միրզա-Իբրահիմին, Ջհանշահը մտնում է Հերաթ։

Նվաճած անծայրածիր երկրները տևական ժամանակով իրենց ձեռքում պահելու համար կարա-կոյունլուները չունեին անհրաժեշտ ուժեր։ Շուտով Թամուրյան պետության մեջ դադարում են գահակալական կռիվները, սուլթան Աբու-Սայիդը գրավում է իշխանությունը և պահանջում Ջհանշահից՝ հրաժարվել նվաճած երկրամասերից։ Ջհանշահը, որ այդ օրերին լուր էր ստացել իր Հասան-Ալի որդու գլխավորությամբ ծագած ապստամբության մասին, հրաժարվում է արևելյան նվաճումներից։

Ջհանշահի բացակայության ժամանակամիջոցին Հայաստանում խառնակ դրություն էր ստեղծվել։ Աղ-կոյունլու Ուզուն-Հասանը պարտության էր մատնել կարա-կոյունլուների իր դեմ մարտնչող զորախմբին. պատերազմում սպանվել էին Ռուստամ Թարխան-օղլի նշանավոր զորավարը և շատ այլ հրամանատարներ։ Հասան-Ալին հոր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց հենց

---

91 Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, Երևան, 1958, էջ 31։

92 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35, 131, 172։

93 Տե՛ս V. Minorsky, Jihan-shah Qara-Qoyunlu and his Poetry, 1954, XVI, էջ 294։ «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 81։

94 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81։ Ջհանշահը Բաղեշի ամիրության դեմ կռվի էր դուրս եկել նաև չորս տարի առաջ. մի ժամանակագիր ասում է. «Եւ Ջ (1451) թւին (Ջհանշահը) զԽլաթայ երկիրն և զԲաղիշուն արար գերի և գետին. վայ հազար բերան, որ ղայս խըղճերըս տեսաք աչօք մերօք ի ժամանակիս մերում» («Մանր ժամանակագրություններ», II, էջ 515)։

այս խառնակ օրերին։ Նրան միացան Ջհանշահի կողմից բանտարկված մի շարք անհնազանդ ցեղապետեր ու զորահրամանատարներ։ Դրանցից Ղլիճ-Ասլանը, որ Վանի կառավարիչն էր եղել, Վանը վերադրավելու անհաջող փորձեր կատարեց և «արար շատ աւեր և թալան»[95]։ Գլուխ էին բարձրացրել նաև Բաղեշի քրդերը. Ռոժակի (Ռուզակի) ցեղի ավագներից մեկը՝ Սեիդ-Ալին, իր հրոսակներով փորձում է լաստանավերով ներխուժել Ախթամար «զամենեսեան ի սուր սուսերի մաշելու» և «զսրբութիւնս դերի վարելու» մտադրությամբ։ Ախթամարի Զաքարիա III քաջարի կաթողիկոսը իր զինական ուժերով դուրս է գալիս նրա դեմ, գրավում լաստանավերը և փրկում Ախթամարը կողոպուտից։

Ախթամար կղզին և վանքը

Առնելով Ջհանշահի գալստյան լուրը և տեղեկություն ստացած լինելով նրա անձի դեմ պատրաստվող մահափորձի մասին, Զաքարիա կաթողիկոսը ընդառաջ է գնում փադիշահին, Խոյ քաղաքում հանդիպում նրան և լուր տալիս անցած-դարձածի ու «աշխարհի ավերման» վերաբերյալ։ Ջհանշահն արշավում է իր որդու վրա և 1495 թ. ճնշում է Հասան-Ալու գլխավորած ապստամբությունը[96]։

Զաքարիա կաթողիկոսն ու նրա ընտանիքը ներկայանում էին որպես Գագիկ Արծրունի թագավորի սերունդ։ Զաքարիան ձգտում էր իր կաթողիկոսությունը տարածել բովանդակ Հայաստանի վրա։ Այդ բանը նրան հաջողվում է Ջհանշահի օժանդակությամբ։ Էջմիածնի կաթողիկոսությունը և Լուսավորչի աջը փադիշահի հաճությամբ հանձնվում է «թագավորազն» Զաքարիային։

---

95 «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 117, «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 143։

96 Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 173։

Դառնալով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, Զաքարիան սկսում է միջամտել նաև երկրի քաղաքական գործերին։ Հասան-Ալու ապստամբությունը ճնշելուց հետո, հավանաբար 1461 թ., Ջհանշահը 12 հազարանոց հեծելազոր է ուղարկում Բաղեշի անհնազանդ ամիր Շարաֆ-բեկի դեմ[97]։ Կարա-կոյունլուները պաշարում են Խլաթի բերդը և, ինչպես հաղորդում է Թումաշահ հիշատակագիրը, «բաղում աւար ի մի ժողովեալ նստան ի վերայ բերդին (Խլաթայ), և նեղէին առնել զնա. և զնոյն հանդերձեալ էին առնել ի Բաղէշ և ի Մուշ, ի Խութ և ի Սասունք և յամենայն գաւառսն նոցա»։

Ինչպես միշտ, այնպես էլ այս անգամ պատերազմական գործողություններից հիմնականում տուժում են Բաղեշի ամիրության անպաշտպան գյուղերը։ Զաքարիա կաթողիկոսը հաշտարարի դեր է կատարում թուրքմեն գահակալի և քուրդ ամիրի միջև։ Ստանալով Ջհանշահի հավանությունն ու հանձնարարականը, ճեպում է Բաղեշ ու համոզում Շարաֆ-բեկին վճարել «կայսերական հարկը» և հնազանդություն հայտնել Ջհանշահին։ Համաձայնությունը կայացվում է՝ հարկը Զաքարիայի ձեռքով մուծվում է գանձարան, Խլաթի պաշարումը վերացվում է և «ժողովուրդն՝ զհայ և զտաճիկ» ազատվում «ի դառն դերութենէ»[98]։

1461 թ. Ջհանշահն արշավում է Շիրազ՝ իր Փիր-Բուդաղ որդու ապստամբությունը ճնշելու։ Անհնազանդ որդին պարտություն է կրում։ Օգտվելով Ջհանշահի բացակայությունից, կրկին քաղաքական ասպարեզ է իջնում Հասան-Ալին, որ թափառում էր «զվերին կողմամբ գաւառին Արարատեան»։ Հավանաբար Գրիգոր Մակվեցի կաթողիկոսի կուսակից խմբակցության սադրանքով Հասան-Ալին մտադրվում է «ըմբռնել զմեծ պատրիարքն զաէր Զաքարիայն և պահանջել ի նմանէ գանձս և ինչս»։ Լուր ստանալով այդ մասին, Զաքարիան, վերցնելով իր հետ Գրիգոր Լուսավորչի աջը և հայ եկեղեցու ավանդական այլ սրբություններ, գաղտագողի ճանապարհ է ընկնում Աղթամար[99]։

1463 թ. Զաքարիա կաթողիկոսը թունավորվում է, հավանաբար, յուրայինների կողմից[100]։ Նրան հաջորդում է եղբորորդին՝ Ստեփանոս IV կաթողիկոսը (1464—1489)։ Սրան, նույնպես կարճ ժամանակով, հաջողվում է իր ձեռքը ձգել էջմիածնի կաթողիկոսությունը։ Ջհանշահի աջակցությամբ Ստեփանոսը խորհում է նաև Արծրունյաց թագավորության վերականգնման մասին։ Գահակալի ընտրությունը, անշուշտ, պետք է կատարվեր «թագավորազն» կաթողիկոսի մերձավոր ազգականներից։ Եվ ահա, 1465 թ. ամիր Գուրջիբեկի որդի Սմբատը (բարեմասնություններից զուրկ մի անձնավորություն) իր կաթողիկոս եղբոր կողմից օծվում է թագավոր։ Հայոց այս վերջին թագավորի տիրապետությունը տարածվում էր Աղթամար կղզու (որ ավելի մեծ էր, քան մեր օրերում) և կղզու դիմաց՝ ծովափին ընկած մի քանի գյուղերի վրա։ Կղզու վրա կար 600 տուն զուտ հայ բնակչություն ունեցող մի փոքրիկ քաղաք, որի ուշագրավ նկարագրությունը գտնում ենք XVI դարի սկզբներին Աղթամար այցելած վենետիկցի մի վաճառականի ուղեգրության մեջ։ «Կղզու վրա,—գրում է նա, —կա մի փոքրիկ քաղաք երկու մղոն շրջագծով, քաղաքն ունի այնքան տա-

[97] Մ. Չամչյանից սկսած հայ պատմագրության մեջ տարածվել է այն սխալ տեսակետը, որ Ջհանշահի հակառակորդն այս պատերազմում իբր եղել է Ակ-կոյունլու Ջհանգիրը։

[98] «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 174—175։

[99] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 175—176։

[100] Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 143։

բաժություն, որքան կզզին։ Այս քաղաքը կոչվում է Արմենիկ, շատ բազմամարդ է և միայն հայ քրիստոնյաներն են բնակվում այնտեղ, առանց որևէ մահմեդականի. ունի շատ եկեղեցիներ, բոլորը հայ քրիստոնյաների պաշտամունքի համար...։ Քաղաքի կամ կղզու դիմաց գտնվում է մի ծովածոց, հիանալի մի դաշտով, որն ունի բազմաթիվ գյուղեր՝ բնակված հայ քրիստոնյաներով, կան շատ մշակված հողեր ու գեղեցիկ պարտեզներ՝ ծառերով, որոնք արտադրում են ամեն տեսակ պտուղ»[101]։

1463—1465 թթ. Ջհանշահը Իրաքում պատերազմում էր Փիր-Բուդաղ որդու դեմ, որը Շիրազից հետո կառավարիչ էր կարգվել Բաղդադում և նորից ապստամբել։ Այս ապստամբությունը ճնշելուց և որդուն սպանելուց հետո Ջհանշահը վճռական մարտի է նախապատրաստվում աղ-կոյունլուների դեմ։

Աղ-կոյունլու թուրքմենական ցեղերը, կարա-կոյունլուների հետ միասին, Միջին Ասիայից ներգաղթել էին Հայաստան XIII դարի վերջերին, բնակություն հաստատել Ամիդի շրջակայքում և, ապրելով քոչվորական կենցաղով, շրջագայում էին մեծ շառավիղով ու հաճախ հայտնվում Մալաթիայի ու Սեբաստիայի շրջաններում։ Աղ-կոյունլուների առաջնորդ Կարա-Յուլուք Օսմանը՝ Բայանդուրյան դինաստիայից, 1398 թ. գրավեց մի մեծ երկրամաս՝ պատմական Փոքր Հայքը, ներառյալ Երզնկա քաղաքն իր շրջակայքով, սակայն շուտով այդ նահանգներն անցան օսմանյան թուրքերի ձեռքը։ Օսմանը (կամ Օթմանը) դաշնակցեց Լանկ-Թամուրի հետ՝ ընդդեմ սուլթան Բայազիտի, և Թամուրից ստացավ նախկինում նվաճած շրջանների կառավարչությունը։ Մկրտիչ Նաղաշի Վարքի մեջ ասված է, որ պարոնաց պարոն շահ Օթման-բեկը տիրում էր «ի խառանայ մինչև ի ծովն Պոնտոսի, որ է Տրապիզոն»։ Մի այլ հիշատակագիր նրան կոչում է «թագաւոր ամենայն Միջագետաց»։ Թամուրյանների և աղ-կոյունլու թուրքմենների գործակցությունը խարսխված էր ամուր հիմքերի վրա, քանի որ նրանց դեմ կանգնած էր ընդհանուր թշնամին՝ կարա-կոյունլուների պետությունը։

Կարա-կոյունլուների և աղ-կոյունլուների հակամարտություններն սկիզբ առան XV դարի սկզբներից։ Թուրքմենական ազգակից այդ ցեղախմբերը բազմիցս (1410, 1419—21, 1425, 1427, 1435, 1450—1453 թթ.) բախվեցին միմյանց՝ իրարից երկրամասեր գրավելու և բովանդակ Հայաստանի վրա իրենց տիրապետությունը տարածելու համար։

1454 թ., երբ Ջհանշահը նվաճումներ էր կատարում Արևելքում, Վանա լճի հյուսիսային շրջանների վրա արշավեց Աղ-կոյունլու Ուզուն-Հասանը[102]։ Այդ շրջանների բնակչության համար ստեղծվեց ծանր կացություն, շատերը սպանվեցին, գերվեցին ու կողոպտվեցին[103]։ Հաջորդ տարիներին նույնպես բուռն թափով շարունակվեց աղ-կոյունլուների և կարա-կոյունլուների հայ ժողովրդի համար աղետաբեր մրցակցությունը։ Ըստ որում Ջհանշահը, զինական օգնություն ցույց տալով ու սիրաշահելով Ուզուն-Հասանի Ջհանգիր եղբորը, բորբոքում էր Բայանդուրի դինաստիայի պայազատների գահակալական վեճը, իսկ Ուզուն-Հասանը, իր հերթին, Ջհանշահի դեմ պայքարի էր

[101] Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Ա, էջ 300—301։

[102] 1435 թ. Իսքանդարի կողմից Կարա-Յուլուք Օսմանի սպանությունից հետո, աղ-կոյունլուների գահն անցավ Ալի-բեկի (հայկական աղբյուրներում՝ Սուլթան-Համզա) ձեռքը (1435—53), իսկ 1453 թ. գահակալեց սրա որդին՝ Ուզուն-Հասանը։

[103] Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 39, 41։

կրդում Բաղեշի քուրդ ամիրներին ու գահատենչ անհնազանդ ամիրզադաներին։

Եվ ահա, նվաճումներ կատարելով Թամուրյան տիրույթներում ու վերջ տալով նրանց գժտություններին, 1467 թ. մայիսին Ջհանշահը վճռական արշավի է դուրս գալիս աղ-կոյունլուների դեմ։ Նրա զորքերը ճանապարհին ավերում ու կողոպտում են Բաղեշի ամիրության հայկական շրջանները։ «Արդ, ի չուել ճանապարհի սորա,—գրում է ժամանակակից մի հիշատակագիր,— բազում գաւառք աւերեցան և բնակիչք գաւառացն փախչէին ի յայրս և ի ծերպս վիմաց, սովալլուկ մեռանէին։ Եւ եկեալ եհաս ի գաւառն Տարաւնոյ՝ ի դաշտն Մշոյ, և անդ բազում աւերս արարին զօրքն նորա»[104]։

Նոյեմբերի սկզբներին կարա-կոյունլուների մեծ բանակը հասնում է Ճապաղջուր, բայց Ուզուն-Հասանը բռնում է նրանց առաջխաղացման ճանապարհը՝ պաշտպանություն կազմակերպելով բարձր լեռների վրա։ Քոչվոր ավագանու խորհուրդը որոշում է շարժվել դեպի Աղճաղալա՝ ձմեռելու, գարնանը Երզնկայի վրայով պատերազմական գործողությունները վերսկսելու մտադրությամբ։ Բանակը ճանապարհելով, Ջհանշահը երկու հազարանոց զորախմբով երեք օր մնում է Սանճախ կոչվող վայրում՝ որս անելու և զվարճանալու համար։ Սակայն Ուզուն-Հասանը, որ ուշադրությամբ հետևում էր թշնամու բանակի շարժումներին, 10 հազարանոց զորախմբով անսպասելիորեն հարձակվում է Ջհանշահի կերուխումից հանգստացող թիկնապահ զորքի վրա և գլխովին ջարդում բոլորին։ Եվ այսպես, 1467 թ. նոյեմբերի 10-ին տեղի ունեցած ընդհանուր սպանդի ժամանակ, իր մերձավորների հետ միասին, սպանվում է նաև 70-ամյա Ջհանշահը[105]։

Կարա-կոյունլուների հիմնական զինական ուժերը հեռու էին գտնվում կոտատեղի ճակատամարտի վայրից և չէին կորցրել իրենց մարտունակությունը, սակայն Ջհանշահի սպանությունից անմիջապես հետո ռնի ուժի ու ահաբեկման զսպանակների վրա խարսխված նրա աշխարհակալ պետությունը գահավեժ անկման դիմեց։

Հայ ժողովրդի լայն խավերը, ճաշակած լինելով կարա-կոյունլուների հարկահանության դառնությունները, շահագրգռված չէին բնավ այդ դինաստիայի դիրքերի ամրապնդմամբ։ Ընդհակառակը, շատ-շատերը իրենց տնտեսական վիճակի բարվոքումն ու կրոնական ճնշումներից ազատագրումը կապում էին Ուզուն-Հասանի հաղթանակի հետ, սին հույսեր տածելով, որ նա «պարիսպ ամուր է քրիստոնէից» և ազատելու է իրենց գերությունից։

Ջհանշահի սպանությունից հետո Մակու բերդում բանտարկված Հասան-Ալին ազատ է արձակվում, պարտության է մատնում գահը գրավել ցանկացող Հուսեյն-Ալուն՝ Իսքանդարի որդուն, և եռանդուն պատրաստություններ է տեսնում աղ-կոյունլուներին դիմադրելու։ Դատարկելով արքունի գանձարանը և առատ պարգևներ շռայլելով, նա իր շուրջն է համախմբում մի մեծ բանակ[106]։

---

[104] Նույն տեղում, էջ 271։

[105] Այս դեպքերը գրավել են բազմաթիվ հայ հիշատակագիրների ու ժամանակագիրների ուշադրությունը. տե՛ս, օրինակ, «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 271, 333 և այլն, «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 168, II, էջ 152—153 և այլն։

[106] Անանուն մի ժամանակագիր Հասան-Ալու հավաքագրած զորքի թիվը 100 հազար է հաշվում («Եւ զայ որդի Ջիհանշին Ալի-պակն ընդդէմ նորա ՃՌ մարդովն»), իսկ Մովսես Արծկեցին՝ 200 հազար («Հասան Ալին... կոտորեաց զհազինայն, այնչափ երեւ պարգեւ մարդկան, վասն

Միաժամանակ, հայ ժողովրդի տիրող շերտերի համակրությունը շահելու նպատակով, սուրբ Վարդան անունով մի եկեղեցի է կառուցում Մակվում[107]։ Բայց հապճեպ արված այս քայլերը ապարդյուն են անցնում։ 1468 թ. հուլիսի 2-ին, Մարանդի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում, Ուզուն-Հասանը 30 հազարանոց զորքով, առանց մեծ ջանքի, պարտության է մատնում Կարա-կոյունլու վերջին փադիշահին, որովհետև զորքն ապստամբում է ու անցնում աղ-կոյունլուների կողմը[108]։

Հասան-Ալին յուրայինների հետ միասին մազապուրծ ճողոպրում է և ապաստան գտնում Թամուրյան սուլթան Աբու-Սայիդի (1452—1469) մոտ, որը արշավանքի է դուրս գալիս Ուզուն-Հասանի դեմ մեծ հապաղումով։ 1469 թ. ձմռանը Թամուրյանների քաղցից ուժասպառ զորքը բնաջնջվում է աղ-կոյունլուների, Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարի (1462—1500) և Սեֆյան Շեյխ-Հայդարի (1456—1488) միացյալ զորքերի կողմից։

Այսպիսով, մեկ տարի ու մի քանի ամիս տևած հաղթական պատերազմներից հետո Ուզուն-Հասանը Աղ-կոյունլու Թուրքմենների տիրապետությունն է հաստատում աշխարհածավալ մի պետության վրա, որի բաղկացուցիչ մասն էր կազմում նաև Հայաստանը։

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՂ-ԿՈՅՈՒՆԼՈՒ ԹՈՒՐՔՄԵՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

Ուզուն-Հասանը, տարբերվելով քոչվոր ցեղերի մյուս պետերից, որոնք հիմնականում կողոպտում էին նվաճված ժողովուրդներին, քաջ գիտակցում էր իր տիրապետության տակ ընկած երկրների քայքայված տնտեսության վերականգնման և պետական գանձարանը լցնելու կարևորությունը։ Նա միաժամանակ ձգտում էր գրավել նորաստեղծ կայսրության մեջ բնակվող նստակյաց ժողովուրդների համակրանքը։ Հարկերի գանձման գործը կարգավորելու և հարկահանության ժամանակ ֆեոդալների ու պետական պաշտոնյաների անսանձ չարաշահումների առաջն առնելու նպատակով, Ուզուն-Հասանը անցկացրեց իր պետության բոլոր շրջանների տնտեսական օբյեկտների մանրակրկիտ հաշվառում-աշխարհագիր և հրատարակեց հարկերի չափը սահմանող ու հարկահանման սկզբունքները նշող օրենքների «Կանուննամե» կոչվող ժողովածուն, որը երկար ժամանակ (մինչև XVI դարի վերջը) կիրառվում էր Իրանում և Օսմանյան կայսրության արևելյան երկրամասերում։

Այս միջոցառումները, սակայն, տևական արդյունք չտվեցին և նստակյաց ժողովուրդների տնտեսական դրության մեջ էական բարելավում տեղի չունեցավ։ Չփոխվեց նաև հայ ժողովրդի իրավական գոյավիճակը։ Ուզուն-Հասանի

այն բազում ժողովեցան, քան զերկերիւրըն հազարեան», տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 23)։

107 *1461 թ. Հասան-Ալին, որ հոր դեմ ապստամբել էր ու կարճ ժամանակով գրավել իշխանությունը, նորոգել էր տվել Արճեշի եկեղեցու գմբեթը, եկեղեցի կառուցել Մակվում և շինարարական այլ աշխատանքներ կատարել։ Այս փաստերը խոսում են հօգուտ այն ենթադրության, որ նա կարա-կոյունլուների պետական կարգն ամրապնդելու և քոչվոր ցեղապետերին զսպելու նպատակով սիրաշահում էր երկրի նստակյաց բնակչությանը։*

108 *«ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 283, 333—334, «Մանր ժամանակագրություններ», II, էջ 153։*

ժամանակ ևս շարունակվեց կրոնական ճնշումների ավանդական քաղաքականությունը։ Այս մասին բազմաթիվ գրառումներ են արել ժամանակակից հիշատակագիրները։ Այսպես. մի գրիչ հայտնում է, որ «Եկին Ուզուն-Հասանն և էսպան զՋհանշէն՝ որդի Ղարա-Ուսուֆին և զորդիքն իւր, և նստաւ ի թախտն նորա. և եղև թասպութիւն (կրոնական անհանդուրժողականություն) յոյժ և հալածումն քրիստոնէից. և խափանեցին զհնչումն զանգակին, և քրիստոնեայք նշանաւ շրջէին»[109]։ Իսկ Ստեփանոս Ջմշկածագեցի հիշատակագիրը ողբ-ոտանավոր է հյուսում հայ ժողովրդի ծանր վիճակի մասին.

Հարկապահանչն յամէն տեղի
Քաշէ ծեծէ զազգըս Արամի.
Խընդրէ արծաթ 'ւ ընտիր ոսկի
Ցայնմ, որ չունի փող պըղնձի։
Կապուտ նշան եդ քրիստոնեայց,
Ջի բաժանին յանօրինաց,
Ջմեռեալն ի ցած տանել ասաց,
Ջուանով չափել զվիզս մանկանց...։
Այլ և զհարումն զանգակի՝
Ջգուշակ փողոյն Գաբրիէլի
Ետ խափանել յամէն տեղի՝
Գեղ 'ւ անապատ 'ւ ի քաղաքի[110]։

Ուզուն-Հասանը, կենտրոնաձիգ ուժեղ պետություն ստեղծելու իր ծրագրերն իրագործելիս, բախվում է աղ-կոյունլուների երբեմնի դաշնակից Հարավային Հայաստանի քուրդ ամիրությունների զինական ուժերին։

1470 թ., Սուլեյման-բեկ Բիժան-օղլու գլխավորած բանակը երկու ամիս ապարդյուն պաշարելով Բաղեշի բերդը, ստիպված է լինում վերադառնալ Վան՝ ձմեռելու. «Քանզի քրդերըն զօրացան, կորուսանել զնա կամեցան»,— ասում է Մովսես Արծկեցին[111]։ 1471 թ. արշավանքը վերսկսվում է ավելի խոշոր ուժերով։ Սուֆի-Խալիլ նշանավոր զորավարը Մուշում պարտություն է մատնում քուրդ Քարիմ աղային, Սուլեյման Բիժան-օղլին մեկ տարի հինգ ամիս պաշարելուց հետո՝ 1473 թ. գրավում է Բաղեշի բերդն ու կոտորում քրդերին, իսկ Բայանդուր-բեկը գրավում ու հնազանդեցնում է Խլաթի գավառը։ Աղ-կոյունլուները հնազանդեցնում են նաև Բուխտան երկրի (Բոհտան-սու գետի հովիտը) քրդերին, ապա, հետապնդելով նրանց, գրավում են նաև Ջեզիրեն։

Այս հաղթանակներից հետո միայն Ուզուն-Հասանն իր զինական ողջ ուժն ուղղում է դեպի արևմուտք՝ աղ-կոյունլուների ամենաուժեղ ու վտանգավոր ախոյան՝ օսմանյան թուրքերի դեմ։

1402 թ. Լանկ-Թամուրից կրած ծանր պարտությունից հետո օսմանյան թուրքերի կողմից նվաճված փոքրասիական երկրամասերի վրա վերահաստատվեցին սելջուկյան մանր իշխանությունները, որոնք, սակայն, իրենց գոյությունը պահպանեցին միայն 2—3 տասնամյակ։ Օսմանյան դինաստիան ուշքի եկավ Բայազիտ I-ի անմիջական հաջորդ Մուհամեդ I Չելեբի սուլթանի գահակալության տարիներին։ 1413 թ. արդեն նա միանձնյա իշխում էր Բալ-

[109] «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 299։
[110] Նույն տեղում, էջ 394։
[111] Նույն տեղում, էջ 26։

կաններում և Փոքր Ասիայի արևմտյան նահանգներում։ Սրա հաջորդ Մուրադ II-ը կարողացավ ծնկի բերել Թամուրի կամքով ինքնուրույնություն ստացած անկցուկյան մանր իշխանություններին (բացառյալ Ղարամանիայի, որը շարունակեց պայքարը և դիմացավ մինչև 1470-ական թվականները)։

Թուրքերի հետագա առաջխաղացման համար վճռական նշանակություն ունեցավ 1444 թ. Վառնայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը. այստեղ եվրոպական միացյալ ուժերը կատարյալ պարտություն կրեցին։

Ֆաթիհ (նվաճող) մականունով հայտնի Մուհամեդ II սուլթանը Օսմանյան կայսրությանը առաջնորդեց նոր նվաճումների։

1453 թ. ընկավ Կոստանդնուպոլիսը, Բյուզանդական երբեմնի հզոր կայսրության ուժասպառ հիշատակը։ 1460—61 թթ. գրավվեցին Մորեայի (Պելոպոնես) հունական երկու դեսպոտիաները և Տրապիզոնի իշխանությունը, որ հայտնի է պատմության մեջ Տրապիզոնի կայսրություն մեծազդորդ կոչումով։ Նույն այս տարիներին օսմանցիների ձեռքն անցան նաև Աթենական հերցոգությունը, Սերբիան, Բոսնիան և Վալախիան[112]։

Այսպիսով, ընդամենը մի երկու տասնամյակների ընթացքում թուրքերի ձեռքն անցան Սև ու Միջերկրական ծովերի բոլոր այն նավահանգիստները, որոնք, որպես ապրանքափոխանակության միջազգային նշանակություն ունեցող կետեր, կենսական նշանակություն ունեին ինչպես աղ-կոյունլուների, այնպես էլ եվրոպական մի շարք պետությունների՝ հատկապես Վենետիկի համար։

Բնական է, որ այս դրության հետ չէին կարող հաշտվել տուժած կողմերը։ Վենետիկը փորձեց օսմանցիների դեմ ստեղծել եվրոպական ու արևելյան երկրների մի զինակցություն. այդ նույն նպատակով ջանքեր գործադրվեցին նաև Ուզուն-Հասանի կողմից։ Վերջինս 1469 թ. Իտալիա էր ուղարկել լայն լիազորություններով օժտված մի դեսպանություն, որի կազմում կարևոր դեր էր կատարում մեծահարուստ հայ գոհարավաճառ խոջա Միրաքը։ Ուզուն-Հասանի դեսպանները հասան Վենետիկ և, ինչպես հաղորդում է իր ուղեգրության մեջ Կատերինո Զենոն, «մեծ ընծաներ (բերելով) իրենց տիրոջից, առաջարկում էին զինակցություն և պատվավոր դաշնակցություն կնքել Թուրքիայի և (Եգիպտոսի) սուլթանի դեմ, պայմանով, որ վենետիկցիները չթերանան իրենց նավատորմով հարձակվելու երկու իշխանությունների վրա»[113]։

Այս դեսպաններից երեքը (դրանց թվում նաև խոջա Միրաքը) Վենետիկից անցան Հռոմի պապի, ապա Նեապոլի թագավորի մոտ, առաջարկելով նույնպիսի դաշինք։ Բանակցություններն ի վերջո ավարտվեցին հակաօսմանյան լիգայի ստեղծումով, որի կազմի մեջ էին մտնում Եվրոպայում՝ Վենետիկի հասարակապետությունը, Պապը, Նեապոլի թագավորությունը և Հունգարիան, իսկ Ասիայում՝ աղ-կոյունլուների պետությունը, Ղարամանիան և Կիպրոսը։

Ուզուն-Հասանին օգնության խոստումներ շատ արվեցին, սակայն եվրոպական դաշնակիցները չկարողացան հարձակվել թուրքերի վրա արևմուտքից, բոլոր ճանապարհները թուրքերի կողմից գրավված լինելու պատճառով նրանք անկարող եղան բավարար քանակությամբ հրետանի ու վառոդ ուղարկել։ Բացի այդ, պատերազմն սկսվելու ժամանակ ողջ Ղարամանիան արդեն գտնվում

---

112 Տե՛ս А. Крымский, նշված աշխատությունը, էջ 36։ Հ. Սիրունի, Պոլիս և իր դերը, հատ. I, Պեյրութ, 1965, էջ 140 և հտն.։

113 Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. Ա, էջ 156։

էր օսմանցիների ձեռքում։ Այսպիսով, հակաօսմանյան լիգան ձևական բնույթ էր կրում և թուրքերի դեմ պատերազմող միակ կարող ուժն աղ-կոյունլուներն էին։

Ուզուն-Հասանի մեծ արշավանքը թուրքերի դեմ սկսվեց 1472 թ.։ Սուլթան-Խալիլ որդուն նշանակելով Շիրազի կառավարիչ և նրա վրա պարտականություն դնելով «պահել զկողմանս արևելեան», Ուզուն-Հասանը գալիս է Տարոն, հիմնահատակ ավերում քրդերի ձեռքին գտնվող ինչ-որ բերդ և վեզիր Օմար-բեկի ու զորավար Յուսուֆի հրամանատարությամբ 100 հազարանոց մի հեծելազոր է ուղարկում Օսմանյան կայսրության սահմանները։ Աղ-կոյունլուներն սկզբից ունենում են հաջողություններ։ Մեծ ավերածություններ գործելով իրենց ճանապարհին, նրանք Դերջանի ու Երզնկայի վրայով հասնում են Թոխաթ։ Քաղաքը գրավում են, բնակչությանը կողոպտում։ Այնուհետև անցնում են Ղարամանիա. Մուհամեդ II-ի որդի Մուստաֆան, որ նշանակվել էր Ղարամանիայի կուսակալ, նահանջում է դեպի Քոթահիա։ Սակայն քիչ անց, 1472 թ. օգոստոսին Կոնիայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում, աղ-կոյունլուները պարտություն են կրում, զորահրամանատար Յուսուֆը գերի է ընկնում, Ուզուն-Հասանի որդիներից երեքը սպանվում են։

Նույն ժամանակ աղ-կոյունլուները կռվում էին նաև Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանության դեմ, մի հանգամանք, որ անշուշտ ջլատում էր նրանց ուժերը։ Այս ճակատում ևս նրանք չունեցան հաջողություն. երեք ամիս Հալեպը ապարդյուն պաշարվեց, բայց վրա հասավ եգիպտական հեծելազորը. թշնամի կողմերը հաշտություն կնքեցին, աղ-կոյունլուները ետ դարձան[114]։

Պատերազմը բորբոքվեց 1472 թ. գարնանը, երբ Մուհամեդ II սուլթանը 100 հազարանոց բանակով արշավի դուրս եկավ։ Խաս-Մուրադ փաշայի հրամանատարությամբ գործող օսմանյան առաջապահ գունդը Մալաթիայի մոտ հանդիպում է Ուզուն-Հասանի զորքերին, որոնք ծուղակ էին պատրաստել նրանց համար։ Օսմանցիներն այստեղ պարտություն են կրում ու խուճապահար փախուստ տալիս, սակայն հուսալքումը երկար չի տևում. նրանք վերադասավորում են իրենց ուժերը և պատրաստվում հակագրոհի։

Երկրորդ անգամ թշնամի բանակները բախվեցին Դերջանի դաշտում, 1473 թ. օգոստոսի 12-ին։ Այս անգամ աղ-կոյունլուները կրեցին ծանր պարտություն։ Պատերազմի դաշտում թողնելով ամեն ինչ, Ուզուն-Հասանը փախուստով միայն կարողացավ փրկել իր կյանքը։ Օսմանցիների ձեռքն անցավ պատերազմական մեծ ավար, հազարավոր թուրքմեններ գերվեցին։

Աղ-կոյունլուների պարտությունը բացատրվում է հրազենի պակասով և նրանց բանակի կազմակերպչական հնամենի ձևով։ Այդ բանակն, ըստ էության, քոչվոր ցեղերի աշխարհազոր էր, իսկ օսմանյան բանակը կազմված էր, հիմնականում, ենիչերիների վարժեցված զորագնդերից։

Աղ-կոյունլուների պարտությունից հետո երկրի ներսում գլուխ են բարձրացնում կենտրոնախույս ուժերը։ Ուզուն-Հասանի որդիներից Ուղուրլու-Մուհամեդը 1474 թ. ապստամբություն է բարձրացնում հոր դեմ. պարտությունից հետո ապաստան է գտնում Եգիպտոսում, ապա՝ Օսմանյան կայսրության սահմաններում[115]։

---

[114] Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 168—169, II, էջ 153, «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 336։

[115] Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 169, II, էջ 153։

Իր կենդանության վերջին տարիներին, խուսափելով ուժեղ ու հզոր հակառակորդներից, Ուզուն-Հասանը թալանչիական պատերազմներ սկսեց թույլ հարևանների դեմ։ Ասպատակության ասպարեզ է դառնում Վրաստանը, որն այդ ժամանակ մասնատված էր չորս կիսանկախ իշխանությունների՝ Քարթլի (Արևելյան Վրաստան), Իմերեթ (Արևմտյան Վրաստան), Կախեթ և Սամցխե կամ Մեսխեթ։

Առաջին խոշոր արշավանքը դեպի Վրաստան սկսվեց 1476 թ. սեպտեմբերին։ Օգտվելով վրաց թագավոր Բագրատ VI-ի (1466—1478) բացակայությունից (նա կռվի էր դուրս եկել լեզգիների դեմ), Ուզուն-Հասանը ներխուժեց Վրաստան և, լուրջ դիմադրության չհանդիպելով, ավերեց Տփղիսն ու ասպատակիչ զորամասեր ուղարկեց երկրի տարբեր շրջանները։ Գորու վրա հարձակվող զորամասին հաջողվեց գրավել բերդը, կոտորել բերդի 300 պաշտպաններին։ Մյուս զորախմբերը հասան Աբխազիա և մինչև «ի կատար լերինն Կովկասու»։ Կողոպտելով ու ավերածություններ գործելով, Ուզուն-Հասանը վերադարձավ Վրաստանից՝ 30 հազարից ավելի գերիներով ու մեծ ավարով[116]։

Հաջորդ՝ 1477 թ. Ուզուն-Հասանը նորից արշավեց Վրաստան ու նոր ավերածություններ գործեց, բայց «սրահեղ եղև» ու մահացավ 1478 թ. հունվարի 5-ին[117]։

Աղ-կոյունլուների աշխարհածավալ դինաստիայի հիմնադիր Ուզուն-Հասանի մահվանից հետո նրա հինգ որդիների միջև ծայր առան գահակալական կռիվներ։ Քոչվոր ցեղերի ազդեցիկ ու զորավոր պետերը որպես գահի թեկնածու առաջ քաշելով հանգուցյալ փադիշահի որդիներից որևէ մեկին, ձգտում էին դառնալ ողջ երկրի փաստական տերը։

Իշխանությունը նախ գրավեց Ուզուն-Հասանի անդրանիկ որդի Սուլթան-Խալիլը, բայց վեց ամիս հետո Յաղուբը՝ մեծ զորքով հարձակվեց եղբոր վրա, սպանեց նրան և ինքը թագավորեց ողջ երկրում[118]։

Յաղուբ փադիշահն իշխեց 12 տարի՝ 1478—1490 թթ.։ Նա ռազմական գործին անընդունակ, թույլ բնավորության տեր մի անձնավորություն էր։ Պետության ղեկը փաստորեն գտնվում էր Ուզուն-Հասանի անվանի զորավարների՝ Սուլեյման-բեկ Բիժան-օղլու, Բայանդուր-բեկի և Սուֆի-Խալիլի ձեռքում։ Փորձառու այս հրամանատարների ղեկավարությամբ Յաղուբը պատերազմներ մղեց արևելքում՝ Թամուրյանների, հարավում՝ Եգիպտոսի և Սիրիայի սուլթանության, արևմուտքում՝ օսմանյան թուրքերի դեմ և ժամանակավորապես վերականգնեց աղ-կոյունլուների պետության քաղաքական վարկն ու հողային ամբողջականությունը։

Յաղուբի թագավորության վերջին տարիներին սրվեցին աղ-կոյունլուների և Սեֆյան շեյխերի փոխհարաբերությունները։

Սեֆյան շեյխերի ֆեոդալական գերդաստանը, որ XIV դարի վերջերից տիրում էր Արդաբիլի շրջանին, պատմական ասպարեզ իջավ որպես շիա աղանդին պատկանող դերվիշական միաբանության հոգևոր առաջնորդների ընտանիք։ Սեֆյանների հիմնական հենարանը ադրբեջանական 7 քոչվոր

---

116 Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 392, 394—395, 415, 418, «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 143։

117 Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 426, «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 143, 169։

118 «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 436։

ցեղերն էին (շամլու, ռումլու, ուսթաջլու, թեքեյլու, աֆշար, ղաջար, զուլքադար), որոնք հետագայում ստացան կըզըլբաշ (կարմրագլուխ) անունը։ Դրանք, դառնալով Սեֆյան շեյխերի հպատակներ, համարվում էին նրանց մյուրիդները (հնազանդ կամակատար) և ամեն տարի, իրենց շեյխի առաջին իսկ կոչով, խմբվում նրա դրոշի ներքո, «անհավատների» դեմ սրբազան պատերազմ վարելու համար։ Նրանց ասպատակությունների սովորական վայրերն էին Դաղստանն ու Վրաստանը։

Հայ անանուն մի հիշատակագիր ուշագրավ տվյալներ է հաղորդում կըզըլբաշ ցեղերի ամենամյա հավաքույթների և շեյխերի հրամանով ձեռնարկած արշավանքների բնույթի մասին։ Նա գրում է. «Զի էր սահմանք և սովորութիւն նոցա, որ յամենայն ամի փութային ի կոչն նորա (իմա՝ սեֆյան շեյխի) յամենայն աշխարհէ կարմրագտակ սօֆիքն, և զինուորէին նմա իւրեանց թոշակօքն, և փոխանակ առնելոյ ի նմանէ՝ ինքեանք տային նմա բաղում ոսկի և արծաթ, և յամենայն պատերազմունս, ընդ որ երթայր, յօժարութեամբ կռուէին և մեռանէին առաջի նորա»[119]։

Դաղստան կամ Վրաստան արշավելիս նրանք անցնում էին Շիրվանի վրայով՝ ոտնատակ տալով Շիրվանշահերի երկիրը։ Մի հանգամանք էր այս, որ չէր կարող չսրել ֆեոդալական այդ երկու իշխանությունների՝ Սեֆյանների ու Շիրվանշահերի փոխհարաբերությունները։ Եվ ահա 1488 թ., երբ Սեֆյան Շեյխ-Հայդարը, 40 հազար կըզըլբաշների գլուխ անցած կրկին արշավանքի էր դուրս եկել դեպի Դաղստան, Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարը արգելեց նրան անցնել իր երկրով։ Կըզըլբաշներն արհամարհեցին նրա արգելքը և ուժով մտան Շիրվան, Դաղստանում կատարելիք «ղազայի» (սրբազան պատերազմ) զոհ դարձնելով Շիրվանի ադրբեջանցի ու հայ բնակչությանը։ Հրեշավոր ոճիրներ գործեցին նրանք. կոտորեցին հազարավոր անմեղ մարդկանց՝ առանց տարիքի ու սեռի խտրության, մորթեցին բանտը անասուններին, հրդեհեցին Շիրվան քաղաքը։

Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարը, անզոր լինելով սեփական ուժերով հակահարված տալու կըզըլբաշներին, օգնություն խնդրեց Յաղուբից։ Վերջինս կըզըլբաշների դեմ ուղարկեց ուժեղ մի բանակ՝ Սուլեյման-բեկ Բիժան-օղլու հրամանատարությամբ։ Մեծ զոհերի գնով միայն աղ-կոյունլուներին հաջողվեց պարտության մատնել կըզըլբաշներին։ Արդաբիլն ու Սեֆյանների մյուս կալվածքները գրավվեցին, սպանված Շեյխ-Հայդարի անչափահաս որդիները (Իրանի Սեֆյան հարստության ապագա հիմնադիր Իսմայիլն իր եղբայրներով)՝ ի պահ տրվեցին Աղթամարի հայ վանականներին[120]։

Յաղուբ փադիշահի իշխանության տարիներին սուր բնույթ ստացան նաև կրոնական հալածանքները։ Ի տարբերություն մահմեդականների, քրիստոնյա հպատակներին արգելվեց հեծնել թամբով ձի, իրենց հանգուցյալներին բարձր ռնած տանել թաղելու, սպիտակ գոտի կապել, զանգակների հարումով եկեղեցի հրավիրել հավատացյալներին և այլն[121]։

---

119 Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մխիթարյան մատենադարանին, հատ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 1159։

120 Տե՛ս Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Ա, էջ 271։

121 Այս մասին խոսում են ժամանակակից շատ հիշատակագիրներ։ Օրինակ, Բարսեղ անունով մի գրիչ հայտնում է. «Շատ փորձութիւն և նեղութիւն և վիշտ հասոյց քրիստոնեայ ազգին և եկեղեցականացն կարգաւորաց. և հայեզէն միսն խափանեց, և զմեռեալն ի ցած ասաց տանել, և

Հայաստանի տարբեր մասերում իրենց գոյությունը քարշ տվող հայ ֆեոդալական ընտանիքների սակավաթիվ ժառանգորդներին բռնի մահմեդականություն ընդունելու պահանջ առաջադրվեց։ Պռոշյան իշխաններից սերված Հովհաննես եպիսկոպոսը Այրիվանքում շարադրած իր մի հիշատակարանում այդ մասին գրում է. «Յայսմ ամի (իմա՝ 1488 թ.) խ (40) ազատորդի կալան, թէ տաճկացէք, այլ ողորմածն աստուած ձեռնտու և օգնական եղև նոցա... որ է (7) ամիս կալուլական կացին և բազում տուգանք տվին և ի հաւատոյն Քրիստոսի ոչ դարձան»[122]։

Հավատափոխության հարկադրանքի ներքո հայ ֆեոդալների կալվածների բռնագրավումներն իրագործվում էին պետական իշխանությունների կողմից լայն լիազորություններ վայելող «բեյթ-ուլ-մալի» վերակացուների կամ «բեյթուլմալչիների» միջոցով։ Հաճախակի կրկնվող ունեզրկումների ընթացքում, այսպես կոչված «մուսուլմանական համայնքի» սեփականություն էին հայտարարվում հավատափոխությունից հրաժարվող հայ ավատատերերի «հայրենիք» կալվածները, որոնք շատ շուտով խարդախ միջոցներով դառնում էին Հայաստանում մշտական բնակություն հաստատած մահմեդական բարձրաստիճան պաշտոնյաների և քոչվոր վերնախավի «գանձագին» սեփականությունը[123]։

Յաղուբի մահվանից հետո, մի շարք քոչվոր ցեղապետեր և պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, երկրի տարբեր մասերում միաժամանակ փադիշահ են հռչակում իրենց ձեռքին խաղալիք դարձած Բայանդուրի դինաստիայի 4 տարբեր ամիրզադաների։ Արյունահեղ պայքարից հետո հաղթանակում է աթաբեկ Սուֆի-Խալիլի դրածո Բայսոնղուրը, որը թագավորում է մինչև 1492 թ. հունիսի 1-ը։ Սրա գահակալության մեկ և կես տարին Հայաստանը պայքարի թատերաբեմ է դառնում երկու ուժեղ հակառակորդների՝ Սուֆի-Խալիլի և մեծ վեզիր Սուլեյման-բեկ Բիժան-օղլու միջև։ Սուֆի-Խալիլը ավերածություններ է գործում Սուլեյման-բեկին պատկանող Վասպուրականի շրջաններում։ Նա, ինչպես հաղորդում է Մովսես Արծկեցի հիշատակագիրը. «դնացեալ աւերեաց զԱմուկ, զՎան և զՈստան երկրովն և արար առ և թալան և շատ աւերքս»[124]։ Խալիլը մտադրվում է ներխուժել ու գրավել Աղթամար կղզին ու թալանել եկեղեցական սպասները, գրքերն ու այլ սրբությունները։ 1491 թ. օգոստոսին Վանի դաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտում Սուֆի-Խալիլը սպանվում է։ Սուլեյման-բեկը պետության ղեկն առնում է իր ձեռքը, բայց շատ կարճատև ժամանակով։ Պայքարի ասպարեզ է դուրս գալիս Բայանդուրի դինաստիայի կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչ Իբրահիմ Այբա-Սուլթանը, որը 1492 թ. հունիսի 1-ին պարտության է մատնում Սուլեյման-բեկին ու Բայսոնղուրին և գահը հանձնում Ուզուն-Հասանի թոռներից՝ Ռուստամին։ Սա թագավորում է մինչև 1497 թ.։

Իր դիրքը կայունացնելու նպատակով Ռուստամն սկսում է պետական հո-

---

զժամ զարնուլն խափանեց, և եկեղեցիք քակեց ի հ[ի]մանէ, և քրիստոնէից աւրէնքն Ճանդարեց, և շատ դառնութիւն արար ի վերայ քրիստոնէից» (Ա. Սյուրմեյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Հալեպի..., Երուսաղեմ, 1935, էջ 68)։

[122] «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Գ, Երևան, 1967, էջ 110։

[123] Տե՛ս Հ. Դ. Փափազյան, «Բեյթ-ուլ-մալի» ինստիտուտը և հայ ֆեոդալների հողերի բռնագրավումները XV դարում («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 2, էջ 194—203)։

[124] Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Գ, էջ 173—174։

ղերից շռայլ բաշխումներ կատարել քոչվոր ցեղապետերին։ Հասան-բեկ Ռումլուն հայտնում է, որ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում Կարա-կոյունլու և Ակ-կոյունլու գահակալներից և ոչ մեկը այնքան սոյուրղալներ չի բաժանել, որքան իր հնգամյա թագավորության տարիներին Ռուստամ փադիշահը[125]։

Նախորդ տարիների գահակալական պայքարի դառնություններր ճաշակած ժողովուրդը Ռուստամ փադիշահի թագավորության տարիներին փոքր-ինչ շունչ է քաշում։ Սակայն, ընդհանուր առմամբ, աղ-կոյունլուների պետության հպատակ ժողովուրդների դրությունն այն աստիճան ծանր էր, պետական պաշտոնյաների չարաշահումները և քոչվոր ավագանու կենտրոնախույս ձգտումներն այնպիսի անսանձ ձևերով էին արտահայտվում, որ պետության մոտալուտ փլուզումը կանխելու համար անհրաժեշտ էին արմատական միջոցառումներ։ Պետությունը կայունացնելու խիզախ փորձ կատարեց Ուզուն-Հասանի թոռ Ահմադը։ Սա ծնվել ու մեծացել էր Օսմանյան կայսրության սահմաններում, ուր Ուզուն-Հասանի դեմ բարձրացրած անհաջող ապստամբությունից հետո ապաստան էր գտել իր հայրը՝ Ուղուրլու-Մուհամեդը։ 1497 թ. գարնանը Ահմադը գալիս է Երզնկա, որտեղ ուներ կողմնակիցներ։ Քոչվոր ցեղապետերի մի մասը միանում է նրան և նա արշավում է Ռուստամ փադիշահի դեմ։ Բախումը տեղի է ունենում Ջուղայի դաշտում, Ռուստամը սպանվում է, Ահմադը դրավում է գահը և իշխում 8 ամիս։ Կարճատև այդ ժամանակամիջոցում՝նա համառ ջանքեր գործադրեց քոչվոր ավագանու ուժերը ջլատելու և կենտրոնական իշխանության վարկն ու հեղինակությունը բարձրացնելու համար։ Մահապատժի ենթարկեց ու բանտերը նետեց բազմաթիվ անվանի ցեղապետերի, ետ խլեց Ռուստամի կողմից շռայլորեն բաշխված սոյուրղալները և, իր համար ամուր սոցիալական հենարան ստեղծելու նպատակով, անցկացրեց հարկային նոր ռեֆորմ, որով չեղյալ հայտարարվեցին շուրջ երկու տասնյակ նորահնար հարկեր ու տուրքեր[126]։ Այս միջոցառումներով Ահմադը իր դեմ հանեց ոչ միայն թուրքմենական ցեղերի հզոր առաջնորդներին, այլև տիրող դասակարգի բոլոր ներկայացուցիչներին՝ անկախ նրանց ազգային պատկանելությունից։ Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ հայ աշխարհիկ և եկեղեցական կալվածատիրության կարկառուն ներկայացուցիչներից մեկը՝ Աղվանից կաթողիկոս պարոնտեր Առաքելը, իր մի հիշատակարանում Ահմադին անվանում է «արբանեակ սատանայի և կամարար բելիարեան դասուն»։

Ահմադի գահակալության վախճանի մասին տեղեկություններ է գրանցել հայ կաթոլիկ մի ժամանակագիր. նա հայտնում է, որ «Ահմատն գնաց ի Թարվէզ, սկսաւ մեծ պարնէքն բռնիլ. Իպայ-սօլթանն փախեաւ, դիմ(ե)աց Էրաղատունն (իմա՝ Իրաք), Ահմատն հետևն գնաց, Իպէն յետ դարձաւ՝ Ահմատն սպանեց ձմեռն»[127]։

Ահմադի սպանությունից հետո իշխանության ղեկը դարձյալ անցավ ամիրների ամիր Այբա-Սուլթանի ձեռքը, որը թագավոր հռչակեց Ռուստամի որդի Ալվանդին («զՌուստամի որդին՝ զԱլւանդ իմիրզէն եբեր ի Թարվէզ, թագաւոր եդիր»)[128]։ Ուշագրավ տվյալներ են գրանցել հայ ժամանակագիրները 10 հա-

---

[125] Տե՛ս И. П. Петрушевский, նշված աշխատությունը, էջ 177։

[126] Նույն տեղում, էջ 144—152։

[127] «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 195։

[128] Նույն տեղում։

ղար հեծյալ մարտիկներից բաղկացած այն հեծելազորի մասին, որի մեջ էր գտնվում նորընծա փադիշահ Ալվանդը։ 1498 թ. ձմռան ամիսներին սրանք նախ հայտնվում են Վանում ու Ոստանում և «կացին անդ ժԵ (15) օր ուտելով և առնելով, ծեծելով և խլելով զրկեցին զտառապեալ ազգս Հայոց», ապա անցան Քաջբերունիք և ձմեռեցին Արճէշ քաղաքում ու շրջակա գյուղերում։ Խիստ ծանր վիճակ ստեղծվեց Քաջբերունյաց գավառի հայերի համար։ Զինավառ այդ բարբարոսները, ձմռան սաստկասառույց ցրտին, բնակարաններից դուրս ըցեցին մարդկանց ու անասուններին և իրենք զբաղեցրին իրենց գրաստներով, բռնագրավեցին մարդկանց ու անասունների համար ամբարված ողջ ռնդամթերքն ու սկսեցին «չարչարել զքրիստոնեայսն վասն խոտի և յարդի, ղարոյ և գինոյ և վասն կերակրոյ և ըմպելոյ»։ Այս բոլորից հետո հայերի վրա գրեցին մինչ այդ չլսված ու չտեսնված հարկ՝ «ի գլուխն ԲՌ (2000) դահեկան»։ Այս տեղեկությունները հաղորդող Բարսեղ գրիչը խոսում է նաև հարկահանության ժամանակ կիրառվող խոշտանգումների մասին։ «Եւ բազում տանջանօք,—գրում է նա,—չարչարէին զքրիստոնեայս, կախէին և ծեծէին և ի բանդ արկեալ՝ պահէին յերկաթս մինչև չտային զհարկս»։ Ժողովրդին մինչև վերջ թալանելուց հետո միայն նորընծա Ալվանդ փադիշահի զորախումբը հեռացավ Քաջբերունիքից դեպի Թավրիզ[129]։

Շուտով հրապարակ են իջնում գահի նոր հավակնորդներ՝ Մուհամեդը և Մուրադը։ 1499 թ. Մուհամեդը սպանվում է, իսկ հաջորդ տարում Մուրադի և Ալվանդի միջև հաշտություն է կայանում։ Աղ-կոյունլուների պետությունը բաժանվում է երկու մասի. Հայաստանն ու Ադրբեջանը բաժին են ընկնում Ալվանդին։

Իշխանության այս բաժանումից հետո էլ պետության մեջ կարգ ու կանոն չի վերահաստատվում։ Երկրի տարբեր մասերում տեղի են ունենում Բայանդուրի դինաստիայի ամիրզադաների ու քոչվոր ցեղապետերի միջև բախումներ ու կռիվներ, որոնք խիստ բացասաբար են անդրադառնում երկրի տնտեսական վիճակի վրա ու մեծ տառապանքներ բերում աշխատավոր ժողովրդին։

Խառնակ ու անկայուն այս վիճակի ուշագրավ ու ճշմարտացի նկարագրությունը գտնում ենք Հակոբ անվամբ մի գրչի 1500 թ. շարադրած հիշատակարանում. «Թավրիզոյ փատշահութիւնն խառբաներ էր և աղ-օղլուցոց (իմա՝ աղ-կոյունլուների) ազգն յիրար անկած էին, և պարոնութիւն սոցա ոչ հաստատէին, և աշխարհս կայր յերերման, վասն զի միմեանց ոչ հնազանդէին և յերեք-չորս դիմաց բաժանեալ էին փատշահութիւնն, և զմիմեանս կոտորէին. և շատ հայ և թուրք թալանւեցան, և գեօղք և քաղաքք աւերեցան, և ազգք քրդաց կոտորեցան և սպանեցան»[130]։

Գահակալական պայքարի ու խժդժությունների այս թեժ օրերին Սեֆյան Շեյխ-Իսմայիլը, որն այդ ժամանակ ընդամենը 13 տարեկան պատանի էր, կըզըլբաշ ցեղապետերի թելադրանքով ու խնամակալությամբ սկսում է իր շուրջը համախմբել Ադրբեջանում, Հայաստանում և Փոքր Ասիայում սփռված կըզըլբաշ աղանդին պատկանող ցեղերի զինական ուժերը։ 1499 թ. վերջերին Կաղզվանում նրա դրոշի տակ էին հավաքվել արդեն 7 հազար հավատարիմ ու անձնադոհ մարտիկներ։ 1500 թ. սկզբներից նրանք սկսեցին ասպատակել Սամցխեի

---

[129] Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, Առաջաբան, էջ XLV—XLVI, նաև «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Գ, էջ 256։

[130] «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Գ, էջ 294։

աթաբեկության ու Շիրակի շրջանները, իսկ նույն թվականի աշնանը մտան Շիրվան և գրավեցին Շամախին։ Ջաբանի կոչվող վայրում Շեյխ-Իսմայիլի և Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարի միջև տեղի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտում հաղթանակ տարան կըզըլբաշները։ 1501 թ. Շեյխ-Իսմայիլը Շարուրում ջարդեց Աղ-կոյունլու Ալվանդի զորքերին և հանդիսավոր մտավ Թավրիզ։ Ալվանդը 1502 թ. իշխանությունը վերագրավելու փորձ կատարեց, բայց վերջնական պարտություն կրեց։ Կըզըլբաշները պարտության մատնեցին նաև Աղ-կոյունլու մյուս փադիշահ Մուրադին։ Եվ, այսպիսով, վերացավ աղ-կոյունլուների ընդարձակածավալ պետությունը, որի կազմի մեջ, սկսած 1468 թ. մտել էր նաև ողջ Հայաստանը։

5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XIV—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Կարա-կոյունլու և Աղ-կոյունլու թուրքմենական դինաստիաներով կառավարվող պետությունների քաղաքական կյանքի էպիկենտրոնը Ատրպատականն էր՝ հռչակավոր իր Թավրիզ մայրաքաղաքով։ Սակայն Հայաստանը նույնպես կենտրոնական դիրք էր գրավում այդ պետությունների և՛ քաղաքական, և՛ տնտեսական ոլորտներում։ Կարա-կոյունլուների պետության հիմնադիր Կարա-Յուսուֆի տևական բնակավայրը Վաղարշակերտն էր։ Վանը, սկսած 1425 թ., արքունի տան երկրորդ խոշոր դեմքի կամ ամենախոշոր պետական գործչի նստավայրն էր, իսկ Սյունյաց հին ու անառիկ բերդերից «տուն գանձու և հարկաց աշխարհի» կոչվող Երնջակը[131], թուրքմենական տիրակալների պատըսպարանն էր վտանգի պահին. այստեղ էր գտնվում նրանց գանձատունը, կենտրոնական բանտը և այլն։ Նշանակալից դեր էր կատարում նաև Նախիջևանը՝ որպես հեծելազորի ձմեռային կայան։

Հայաստանի նահանգները (վիլայեթները) և շրջանները (թուման կամ նահիա), որոնք իրենց մեծագույն մասով պետական (դիվանի) հողերի մեջ էին դասվում, փադիշահերի կողմից որպես սոյուրղալ տրվում էին քոչվոր ազդեցիկ ցեղերի պետերին, բարձրաստիճան զինվորականներին և կառավարող դինաստիայի ամիրզադաններին։ Սոյուրղալ ստացած այդ ամիրները կամ կողմնապետերը (այսպես են կոչվում նրանք հայկական աղբյուրներում) ձգտում էին իրենց տիրույթները դարձնել ժառանգական, բայց այդ նրանց չէր հաջողվում։ Պետության առաջ հանցապարտ լինելու դեպքում նրանք զրկվում էին իշխանությունից. հաճախ պաշտոնազուրկ էին արվում նաև փադիշահի ու կառավարող դինաստիայի փոփոխության հետևանքով։

Այսպես, օրինակ, Վան քաղաքն իր շրջակայքով 1425 թ. Իսքանդար Կարա-կոյունլուն խլեց Շամբոյան կոչվող քուրդ ամիրների ընտանիքից ու հանձնեց իր Յար-Ալի որդուն։ Սա, որ «առնէր զանիրաւութիւն հարկապահանջութեամբ ազգիս մեր (իմա՝ հայոց) և տաճկաց»[132] 1434 թ., վախենալով իր հոր դատաստանից փախչում է Շիրվան. այդ բարեբեր շրջանի կողմնապետությունը հանձնվում է Ջհանշահին, իսկ նրա գահակալությունից հետո՝ Ղլիճ-Ասլան

[131] Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 13։ Այսուհետև՝ Ստ. Օրբելյան:

[133] Թ. Մեծոփեցի, էջ 99։

անունով մի ցեղապետի. սա հետագայում բանտարկվում է և նրա փոխարեն կողմնապետ է կարգվում Ջհանշահի կաթնեղբայր Մահմուդ-բեկը։ Աղ-կոյունլուների հաղթանակից հետո այս շրջանը հանձնվում է Ուզուն-Հասանի զորահրամանատար Սուլեյման-բեկ Բիժան-օղլուն, «որ էր աթաբակ և հայրագլուխ Սաղուպ փաթշահին»։

Կան որոշ տվյալներ, որոնք հնարավորություն են տալիս հետևելու նաև Այրարատյան նահանգի վրա իշխող ամիրների հաջորդականությանը՝ XIV դարի վերջերից մինչև աղ-կոյունլուների հաղթանակը։ Հավանաբար Հայաստանի կենտրոնական այդ շրջանները հանձնված են եղել Սաադլու կոչվող քոչվորական ցեղի պետ Ամիր-Սաադին, որը վախճանված պետք է լինի 1411 թ. փորբինչ առաջ (թաղված է Երևանի մոտ՝ Արգավանդ գյուղում)։ Նրան հաջորդում է Փիր-Հուսեյն որդին, իսկ 1425 թ. հիշատակվում են նրա թոռները՝ Փիր-Ղաիպն ու Ավդուլը։ Հիշյալ ընտանիքի տիրապետությանը վերջ է տրվում, հավանաբար, հենց այս տարիներին և Իսքանդարն այդ նահանգը հանձնում է Սյունյաց իշխան Բեշքեն Օրբելյանի մեծամեծ պաշտոնների արժանացած Ռուստամ որդուն։ 1441 թ. կուսակալ է հիշվում ոմն Յաղուբ-բեկ, իսկ 1462 թ.՝ Ջհանշահի Հասան-Ալի որդին[133]։

Այսպիսով, Կարա-կոյունլու և Աղ-կոյունլու ցեղերի առաջնորդներին ու զորահրամանատարներին չի հաջողվում Հայաստանի շրջաններում ստացած իրենց օլքաները դարձնել ժառանգական տիրույթ։ Ամեն մի նոր դահակալ Հայաստանի բարեբեր շրջաններից ետ է կանչում իր նախորդի նշանակած կառավարիչներին (կամ նրանցից շատերին) ու նույն այդ շրջանները հանձնում իր դահին հավատարիմ բարձրաստիճան անձանց։

Իրենց ղավթած երկրամասերում շատ ավելի կայուն էին Հարավային Հայաստանի քուրդ տիրակալները։ Նրանց տիրապետության տակ էին գտնըվում Վանա լճի շրջակա երկրամասերը (բացի Վանից), Տուրուբերանը և պատմական Հայաստանի այլ շրջաններ։ Քրդական ամենախոշոր տիրույթը Հարավային Հայաստանում Բաղեշի ամիրությունն էր, որը տարածվում էր Բաղեշի, Խլաթի, Մուշի, Խնուսի, Խոյի և Սասունի վրա։ Այդ ընդարձակ երկրամասի տիրակալ Ամիր-Շարաֆը (Ռոժակ ցեղից) 1387 թ. հնազանդվել էր Լանկ-Թամուրին և ստացել նրանից «խաղաղութեան նամակ»։ Նրան հաջորդեց Իբրահիմ եղբայրը, որը անհնազանդության պատճառով 1396 թ. սպանվեց Միրանշահի կողմից։ Բաղեշի ամիրությունը տրվեց Ամիր-Շարաֆի որդի Շամս-ադ-դինին։ Սա գործակցեց կարա-կոյունլուներին։ Երբ Կարա-Յուսուֆը իր «տառապեալ ու անզէն» զորամասերով, Լանկ-Թամուրի մահից հետո կրկին երևաց Հայաստանում, Շամս-ադ-դինը ընդառաջ գնաց նրան՝ «յոյժ մեծարեաց զնա հացով և ջորեօք, ձիով, զինուք և ամենայն զինուորական և պատերազմական պատրաստութեամբ»[134]։

1405 թ. Շամս-ադ-դինը ներխուժել էր Վանի և Ոստանի ամիրության սահմանները, պաշարել Արծկեի բերդը և ավեր գործել նրա շրջակա գյուղերում։ 1406 թ. կրկնվեց այդ արշավանքը Կարա-Յուսուֆի հետ միասին։ Կարա-Յուսուֆը իրեն փեսայացած Շամս-ադ-դինի հետ ներխուժում է Ամիր-Եզ-

---

[133] Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, Առաջաբան, էջ LIX։
[134] Թ. Մեծոփեցի, էջ 70։

դինի երկիրը. «արար շատ աւեր, և այրեաց զերկիրն Վաստանայ և Վանայ. և նստաւ աւուրս լ (30) յԱմկոյ և ի Շատուանայ»[135]։

1424 թ., Շահրուխին գործակցելու մեղադրանքով, Իսքանդարը սպանում է Շամս-ադ-դինին, բայց Բաղեշի ամիրությունը մնում է քրդական նույն Ռոժակ ցեղին պատկանող ամիրների ձեռքին՝ մինչև XVI դարի վերջերը[136]։

Վասպուրականի կյանքում նշանակալից դեր են կատարում Ոստանի քուրդ ամիրները՝ Շամբոյան ցեղից, որոնք, ըստ Թ. Մեծոփեցու, սերում էին «յազգէն Սենեքերիմեանց», այսինքն՝ Արծրունյաց հայ թագավորական տնից (մայրական գծով)[137]։ Սրանց տիրապետությունը XIV դարի վերջերին և XV սկզբներին տարածվում էր մի մեծ երկրամասի վրա՝ Բերկրիից մինչև Ջուլամերիկ, Խիզանից մինչև Աղբակ։ Հայկական աղբյուրներում բազմիցս հիշատակվում է այս դինաստիայի կարկառուն ներկայացուցիչ Ամիր-Եզդինը, որը 1387 թ. Վանի բերդում քաջաբար դիմադրում է Լանկ-Թամուրին։ Բերդի գրավումից հետո, ըստ երևույթին, Ամիր-Եզդինը փրկվում է փախուստ տալով։ 1392 թ. նա խլում է Ոստան քաղաքն իր եղբորից[138]։ Երբ կարա-կոյունլուներն իշխանության գլուխ են անցնում, Ամիր-Եզդինը «հակառակ եղև Յուսուֆին»[139]։ Սա հիշատակվում է մինչև 1419 թ., երբ արշավանք է կազմակերպում Բաղեշի ամիրության դեմ, որի սահմաններում այրում է 60 գյուղ[140]։ 1420 թ. արդեն որպես ամիր հիշատակվում է Ամիր-Եզդինի որդի Մելիք-Մուհամեդը, որին 1423 թ. թունավորում է Իսքանդարը։ Հաջորդում են սրա եղբայրները՝ Ահմադը՝ Վանում, Բահադ-էդ-դինը՝ Ոստանում և Ուրմիայում։ Այս երկուսն էլ սպանվում են Իսքանդարի կողմից։ Կարա-կոյունլուները 1424—1425 թթ. պաշարում են Վանը, ուր դիմադրություն էր կազմակերպել Ահմադի որդի Մելիք-Ասադը. դիմադրությունը կոտրվում է. Մելիք-Ասադն անցնում է Ջուլամերիկ[141]։ Գրավվում է նաև Ուրմիան[142]։ Այսպիսով, Իսքանդարին հաջողվում է ժամանակավորապես գրավել քրդական այս դինաստիայի հիմնական տիրույթները։ 1442 թ. Ջհանշահը մի նոր արշավանք է կազմակերպում ու գրավում դեռևս սրանց ձեռքում գտնվող Ջոել ու Ջուլամերիկ բերդերը։ Դարավերջին, աղ-կոյունլուների պետության քայքայման շրջանում, քրդական այս ընտանիքի ներկայացուցիչ Եզդինշերը, իսկ ապա Ջահիդ-բեկը կրկին գլուխ են բարձրացնում, գրավում նախկինում իրենց պատկանող մի շարք բերդեր։ 1498 թ. Ջահիդ-բեկը գրավում ու կողոպտում է նաև Աղթամար կղզին[143]։ Մի քանի տարի անց նա հպատակվում է Շահ-Իսմայիլին ու իշխում Ոստանում 60 տարի[144]։

---

135 Սամուել *(շարունակող), էջ 172—173։*

136 *Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, Առաջաբան, էջ LIX։*

137 *Տե՛ս* Թ. Մեծոփեցի, *էջ 30։*

138 *Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», էջ 597։*

139 Թ. Մեծոփեցի, *էջ 71։*

140 *Տե՛ս* Սամուել *(շարունակող), էջ 173։*

141 *Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 326, 328, 375,* Թ. Մեծոփեցի, *էջ 84։*

142 *Տե՛ս* Մ. Մուրադյան, Ն. Մարտիրոսյան, *Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ ս. Առաքելոց վանքի և շրջակայից, էջ 111։*

143 *Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Գ, էջ 277։*

144 *Տե՛ս* „Schérèf-nameh ou histoire des Kurdes, par Schérèf, prince de Bidlis publiée par V. Veliaminof-Zernof", tome I, première partie, *Պետերբուրգ, 1860, պարսկ. բնագիր, էջ 95։*

Բացի այս երկու խոշոր ամիրություններից Հայաստանում կային իրենց երկրամասով փոքր ու նվաղ քաղաքական կշիռ ունեցող մի շարք այլ քրդական տիրույթներ՝ Խիզանում, Հազոյում, Ջերմուկում, Սպարկերտում, Բալույում, Մժնկերտում և այլ վայրերում։

Հայաստանի քրդական ամիրություններն ու կողմնապետություններն իրենց ներքին կյանքում անկախ էին։ Ամիրներն օժտված էին ոչ միայն հարկային, այլև վարչական ու դատական ինքնավարության իրավունքներով։ Նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր արքունիքը, որը կենտրոնական արքունիքի մանրանկար պատճենն էր։ Կենտրոնական կառավարչության պաշտոնյաները մուտք չունեին ինքնավար այս շրջաններում։ Ամիրներն ինքնուրույն կերպով դատում էին հանցագործներին, նույնիսկ մահվան վճիռ արձակում և կամ դատը հանձնում շար'ի դատաստանին, որին մասնակցում էին տվյալ վայրի մահմեդական բարձրաստիճան հոգևորականները՝ ղադու գլխավորությամբ։

Ամիրությունների կյանքում մեծ դեր էին կատարում նրանց երկրամասերում տեղակայված քոչվորական ցեղերի պետերը և շրջանների կառավարիչները։ 1445 թ., օրինակ, Բաղեշի ամիրության «մեծամեծերը» առանց կենտրոնական իշխանության հաշվի առնելու պետական գործերից հեռացրին խելապակաս ամիր Շեյխ-Մահմուդին և ամիր հռչակեցին նրա եղբորորդի Շամս-ադ-դինին[145]։

Կարա-կոյունլուների և Աղ-կոյունլուների պետություններում փադիշահից հետո առաջին դեմքն էր համարվում ըստ հարկի նշանակվող գլխավոր զորահրամանատարը՝ ամիր-ալ-ումարան (ամիրների ամիրը), որ լինում էր թագավորող ընտանիքի անդամներից կամ ամենաազդեցիկ քոչվոր ցեղերի առաջնորդներից մեկը։ Երկրորդ տեղը գրավում էր մեծ սադրը՝ մահմեդական հոգևորականության պետը, այնուհետև մեծ վեզիրը, որ գլխավորում էր վարչական պաշտոնեությանը և վարում արտաքին հարաբերությունները, սահիբ-դիվանը՝ պետական հասույթների ու ֆինանսների գործակալության պետը, մուհրդարը՝ փադիշահի կնքապահը[146]։ Գրեթե նույն սկզբունքով էր կազմակերպված նաև կիսանկախ ամիրությունների կառավարչությունը։

Ֆինանսական ու հարկային տեղական ատյանների պաշտոնները, ըստ մեծի մասի, գրավում էին հայերը։ Նրանք հայկական աղբյուրներում կոչվում են «ձեռնավոր», «խոջա», «թամղաչի» և այլ անուններով։ Այդպիսի պաշտոնյաներից էր, օրինակ, Սեթի որդի խոջա Հովսեփը, որը 1479 թ. հիշատակվում է Մուշում որպես «ամենագովելի և մեծաշուքն և իշխան Տարունոյ գաւառիս»[147] կամ ոմն տեր Կարապետ, որ հիշատակվում է երկու տարի հետո որպես պարոն Էման-բեկի «խաղինադար» (գանձապետ), կամ Ոստանի քուրդ ամիրների արքունիքում լալայի (դաստիարակ) պաշտոն ունեցող Միրանշահը, որ 1481 թ. փադիշահի մոտ գնալով, ձեռք էր բերել հարկային որոշ արտոնություններ՝ Աղթամարի և Վասպուրականի այլ վանքերի համար։ Ուշագրավ տվյալներ են պահպանվել նաև Վանի մեծահարուստ ու ազդեցիկ խոջաների և թամղաչիների մասին, որոնք գլխավոր դեր են կատարել հարկահանության, հարկերի կապալառության և, մանավանդ, առևտրի բնագավառներում։

Այս փաստերը վկայում են, որ Հարավային Հայաստանի քրդական ամի-

---

145 Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 585։

146 Տե՛ս И. П. Петрушевский, նշված աշխատությունը, էջ 198։

147 «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 438։

րություններում և փադիշահերի կողմից նշանակված կողմնապետերի կառավարչության ներքո գտնվող հայկական շրջաններում, քուրդ և թուրքմեն ցեղապետերի հետ միասին, հայ աշխատավոր գյուղացիությանը շահագործում էին նաև հայ մեծատունները։ Մեծ չէր նրանց դերը կառավարչության մեջ, բայց տնտեսության տարբեր մարզերում նրանք գործունեության լայն ասպարեզ ունեին, և աշխատավոր ժողովրդից քամվող հարկերը հոսում էին ոչ միայն դեպի երկրի նոր տերերի գանձատները, այլ զգալի չափով նաև դեպի հայ խոջաների ու թամղաչիների դրամաքսակները։

Հայ իշխող դասակարգը XIV—XV դարերում զիջեց քաղաքական ու տնտեսական իր դիրքերը Հայաստանի տերը դարձած քոչվոր ցեղերի հարատև ճնշման ներքո։ Հայ ֆեոդալական տների հողազրկման, մասնատման ու անկացման պրոցեսը, որ ծայր էր առել Հայաստանում մոնղոլական իշխանության բայքայման շրջանում, մոտեցավ իր ավարտին հենց թուրքմենական ցեղապետերի տիրապետության այս տասնամյակներին։

Սյունյաց տիրակալ Օրբելյանների բնորոշ օրինակով հետևենք այդ պրոցեսին։

1385 թ., ինչպես գիտենք արդեն, Ոսկե Հորդայի խան Թողթամիշի զորքերն ասպատակեցին Սյունիքը. գրավեցին Որոտան բերդը և Եղեգիս քաղաքը Իվանե Օրբելյանի որդիներ՝ Սմբատից և Գորգունից։ Գորգունը, որ իշխում էր Վայոց ձորում (Եղեգիս կենտրոնով) վշտամահ եղավ։

Լանկ-Թամուրի արշավանքների տարիներին Օրբելյաններին հաջողվեց վերստանալ իրենց կալվածքների մի մասը։ 1403 կամ հաջորդ թվականին Թամուրյան Միրզա-Օմարը բռնությամբ հավատափոխ արեց Սմբատ և Բուրթել Օրբելյաններին ու սրանց եղբորորդի Տարսայիճին, որոնք հավատափոխ արված ուրիշ հայ իշխանների հետ միասին, իրենց ընտանիքներով տարվեցին Սամարղանդ[148]։ Շատ չանցած (հավանաբար Միրանշահի ժամանակ) սրանք վերադարձան Սյունիք և կրկին տիրեցին իրենց կալվածքներին՝ պահելով իրենց պապերի հավատքը։

1407 թ. Բուրթելն ու իր պատանի զավակները զոհ են գնում մահտարաժամին։ Լանկ-Թամուրի մահվանից հետո սկսված գահակալական խառը պայքարի տարիներին, Սմբատը «խաբեալ ի խրատատուաց իւրոց» գործակցում է Ջելաիրյան Ահմեդ խանին, իր զորագնդով մասնակցում նրա մղած մարտերին[149]։ Ի տրիտուր իր ծառայությունների նա պարգև է ստանում Անգեղակոթ գյուղը։ Բայց շուտով Ահմեդ խանը պարտություն է կրում Կարա-Յուսուֆից ու խեղդամահ արվում (1410)։ Սմբատը ոչ միայն զրկվում է նոր ստացած իր պարգևից, այլև Կարա-Յուսուֆը բռնագրավում է նրանից Որոտան բերդը։ Հայրենազուրկ եղած Սմբատն իր Բեշքեն, Իվանե (Ստեփանոս) և Շահ որդիների հետ պատսպարվում է Վրաստանում[150]։ 1412 թ. Գորիից ոչ հեռու գտնվող Ուփլիսցիխե գյուղաքաղաքում շարադրված մի հիշատակարանում Սմբատն ու իր Բեշքեն որդին հիշվում են որպես այդ շրջանի իշխաններ. «Իշխանութեան տեղոյս պարոն Սմբատի և որդւոյ նորին պարոն Բէշքէնի, որ յաստմանէ չարին վտարեցան ի հայրենեաց իւրեանց»[151]։ Սմբատը վախճանվում է, հավանաբար,

148 Թ. Մեծոփեցի, էջ 67—68։

149 Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 72—73, «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 82։

150 Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 194։

151 Նույն տեղում, էջ 133։

ստարաւթյան մեջ 1417 թ. քիչ առաջ։ Իսկ նրա որդիներ Բեշքենն ու Իվանեն վերադառնում են Սյունիք. «Եկին ի հայրենիս իւրեանց, և ոչ են տեարք իշխանութեանն իւրեանց, այլ ընդ ձեռամբ անօրինաց»,—ասում է ժամանակակից մի գրիչ[152]։

Սմբատի եղբոր՝ Գորգունի որդի Տարսայիճը նույնպես, վերադառնալով սամարղանդյան գերությունից, ի վերջո կարողանում է իշխել իր հոր կալվածքում՝ Եղեգիսում։ Բայց 1419 թ., ժամանակակից մի գրչի վկայությամբ, նա «յոյժ ի նեղութիւն, ի տառապանք և յաղքատութիւն անկաւ, զի նա որ բոլոր դաւառիս իշխէր, այժմ ոչ միոյ ագարակի կամ գեղջ ոչ կարէ իշխել, զի խլեալ և յափշտակեալ էին ի նմանէ զամենայն գիւղ և զքաղաք, զվանք և զանապատ... Եւ նա փախեալ և թագուցեալ էր ի ծերպս վիմաց և ի մայրիս»[153]։

1421 թ. հետո, երբ Իսքանդարը դառնում է կարա-կոյունլուների պետության գահակալ, Բեշքեն Օրբելյանի որդի Ռուստամն առաջ է քաշվում պետական բարձրաստիճան պաշտոնների։ Սրա ջանքերով Օրբելյանները կրկին տեր են դառնում իրենց երկրին։ Երկար չի տևում, սակայն, այս վիճակը։ Շահռուխը իր երրորդ արշավանքի ընթացքում հարձակվում է նաև Իսքանդարի կողմից հովանավորվող Օրբելյանների տիրույթի վրա։ Եվ Բեշքենը Սյունիքի ու շրջակա գավառների 6 հազար հայ գերդաստանների գլուխ անցած, պայքարելով Թամուրյանների դեմ, արտագաղթում է երկրից ու ապաստան գտնում Վրաստանում[154]։

Վրաց Ալեքսանդր թագավորը, որ Բեշքենի փեսան էր, Լոռին հանձնում է իր աներոջը։ Հայաստանի այլ շրջաններից Լոռի են հասնում նոր փախստականներ և սիրով ընդունվում Բեշքենի կողմից։ Սակայն, շուտով, երկյուղ կրելով Բեշքենի հզորացումից, Վրաց թագավորը թունավորել է տալիս նրան։

Ջանդվածային այս արտագաղթից հետո XV դարի հետագա տասնամյակներում ևս Սյունիքի տարբեր մասերում հանդիպում ենք Օրբելյան պայազատների։ Այսպես, 1450 թ. կրկին Սյունիքումն է Ռուստամ Օրբելյանը։ Սա Տաթևի վանքի վանահայր Շմավոն Անգեղակոթցուն վաճառում է Սվարանց, Տաշու, Աղանց և Տանձատափ գյուղերը[155]։ 1471 թ. Վայոց ձորում հիշատակվում է Սմբատ իշխանը՝ Տարսայիճի որդի, իսկ 1475—1490 թթ. սրա որդի Եղիշե պարոն-տերը, որպես Վայոց ձորի եպիսկոպոս[156]։

Հայաստանում տեղաբաշխված քոչվոր ավազանու հարատև ճնշման տակ իրենց քաղաքական ու տնտեսական դիրքերը օրավուր կորցնում էին նաև հայ ֆեոդալական մյուս գերդաստանները՝ Խաչենի Հասան-Ջալալյանները, Ծարի Դոփյանները[157], Վայոց ձորի ու Կոտայքի Պռոշյանները[158] և ուրիշներ։

Խաչենի Ջալալ իշխանի մահվանից հետո՝ XV դարի սկզբներին, Հասան-

---

152 Նույն տեղում։

153 «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 656։

154 Տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, էջ 117։

155 Տե՛ս Հ. Փափազյան, Նշված աշխատությունը, էջ 86։

156 Սյունյաց իշխանների մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ կարելի է գտնել Լ. Խաչիկյանի «Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթելյան ճյուղը» հոդվածում, տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», № 9, էջ 173—178։

157 Տե՛ս Կարապետ Տեր-Մկրտչյան, Նյութեր հայ մելիքության մասին, Ա և Բ պրակներ, Էջմիածին, 1913—1914։

158 Տե՛ս Գարեգին Հովսեփյան, Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1928։

Ջալալյան իշխանները զրկվել էին երբեմնի տիրույթներից և քարշ էին տալիս իրենց գոյությունը որպես սակավաթիվ գյուղատերեր՝ «ի ներքո ձեռին անօրինաց»[159]։

Դոփյան ֆեոդալական ընտանիքը ծանր հարված կրեց 1386 թ.։ Լանկ-Թամուրի հրոսակների դեմ կռվի մեջ սպանվեց Փոքր Սյունիքի (Ծարի) իշխան Հասան Դոփյանը՝ իր երեք որդիների հետ միասին։ 1430-ական թվականներին Հասանի թոռնորդի Այտինի իշխանության տարիներին Դոփյան իշխանների կալվածքները բռնագրավվում են պետության կողմից։ Դատական ատյաններում երեք տարի քարշ գալով և նյութական մեծ միջոցներ մսխելով, ի վերջո, Այտին իշխանին հաջողվում է վերստանալ «ի ձեռաց այլազգեացն» Դոփյան իշխանների կալվածքների մի մասը։

XV դարի երկրորդ հիսնամյակում Դոփյանները բաժանվում են երեք ընտանիքների՝ Ուլուբեկենց, Այտենցոց և Ջհանշեցոց, որով և ավելի է մասնատվում երբեմնի հզոր Ծարի իշխանների տնտեսական կարողությունը։

Վասպուրականի Արտազ գավառում, մինչև 1426 թ. իշխում էր կաթոլիկ դավանանքի հայ ֆեոդալների մի ընտանիք, որի պատմությունը հնարավոր է լինում հետևել սկսած XIII դարի կեսերից։ Մակու ամրոցն էր այս իշխանների նստավայրը՝ անառիկ իր միջնաբերդով, որ չկարողացավ գրավել նույնիսկ Լանկ-Թամուրը։ Թամուրի առաջարկով Նուր-ադ-դին իշխանը համաձայնվել էր ընդունել նրա գերիշխանությունը, ըստ պահանջի 20 հեծյալից բաղկացած մի ջոկատ տրամադրելու պարտավորությամբ։ Սրա որդի Սոյուրղաթմիշը, առերես մահմեդականություն ընդունելով, դարձել էր Թամուրի թոռ Օմար-Միրզայի մերձավոր զինակիցներից մեկը. մյուս որդին 1403 թ. Մակվում հյուրընկալած իսպանացի դեսպան Ռուի Գոնզալես դե Կլավիխոյի վկայությամբ՝ «զենքի մարդ չլինելով, ավելի հայ լեզվի քերականության ուսանող և վարդապետ» էր[160]։ Մակվի հայ իշխանությանը վերջ տվեց Իսքանդար Կարա-կոյունլուն 1426 թ.։ Նշանավոր գրիչ Թովմա Մինասենցը իր մի հիշատակարանում այդ առթիվ գրել է. «Անմխիթար կըսկիծ եհաս բոլոր ազգացս քրիստոնէից, զի բոլոր աշխարհացս այն մին բերթն միայն էր մնացեալ ի ձեռն քրիստոնէից, և այն ևս առաւ ի մէնջ»[161]։

Մինչև XV դարի 80-ական թվականները հայկական ֆեոդալական մի իշխանություն էլ գոյություն ուներ Համշենի գավառում։ Նույն Կլավիխոն, Սամարղանդից Իսպանիա իր դարձի ճանապարհին, 1406 թ. անցել է Համշենով և ուշագրավ տեղեկություններ գրանցել այդ իշխանության, նրա դժվարանցանելի կածանների ու ժողովրդի բարքերի մասին. «Այս երկրամասը շատ լեռնոտ է, ունի մի քանի լեռնանցքներ, որոնցով անկարող են անցնել կենդանիները։ Որոշ տեղերում ժայռից ժայռ անցնելու համար՝ փայտե կամուրջ են կապել։ Բեռնակիր կենդանիներն այս երկրամասում, ըստ մեծի մասին, անկարող են շարժվել, և մարդիկ ստիպված են ամեն ինչ կրել իրենց ուսերին։ Հացահատիկն այստեղ քիչ է աճում» և այլն։ Այնուհետև Կլավիխոն հայտնում է, որ բնակիչները, չնայած հայ են ու քրիստոնյա, ավազակաբար են վարվում ճամփորդների նկատմամբ։ Այսպես գրելու առիթն, անշուշտ, եղել է այն,

---

159 «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 194։
160 Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Ա, էջ 114—116։
161 «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 376։

որ համշենցիները սարիպել են Կլավիխոյին և նրա ուղեկիցներին վճարել իրենց հետ տարված ապրանքների համար բարձր մաքս[162]։

Կլավիխոյի ճանապարհորդությունից քիչ առաջ Սպերի ամիրը Համշենի իշխանությունը գրավել էր պարոնաց-պարոն Առաքելից ու նրա փոխարեն մի մահմեդական կառավարիչ նշանակել՝ քրիստոնյա մի օգնականի ընկերակցությամբ։ Սակայն այս վիճակը երկար չի շարունակվել։ 1422 թ. պահպանվել է մի հիշատակարան, ուր Համշենի տեր է կոչվում նույն Առաքելը։ Հավանաբար սրա որդին է պարոնաց-պարոն Դավիթը, որ հիշատակվում է 1425—1440 թթ. վերջում՝ իր դեռաբույս ղավակ պարոն Վարդի հետ միասին։ 1460 թ. հիշատակվում է Համշենի իշխան, մանկահասակ Վեքեն (Վիգեն անվան աղավաղված ձևն է), որ գերվում է Բաքերդի մահմեդական իշխանի կողմից։ Եվ վերջապես 1489 թ. մի հիշատակարանի մեջ արժեքավոր տվյալներ ենք գտնում հայկական այս իշխանության վերջին տիրակալ Դավթի մասին։

Այդ թվականին կամ դրանից մեկ-երկու տարի առաջ, թուրքերը, որ 15 տարի առաջ վերջ էին տվել Տրապիզոնի կայսրությանը, գրավեցին նաև Համշենը՝ փակելով աղ-կոյունլուների վերջին ճանապարհը դեպի Սև ծով։ Հայրենազուրկ եղած Դավիթ իշխանը, փախչելով իր երկրից, պատսպարվել էր հարևան Սպերի շրջանում, որ դեռևս գտնվում էր Աղ-կոյունլու փադիշահերի տիրապետության ներքո[163]։

XV դարի 60—90-ական թվականներին Երզնկայի շրջակայքում գտնվող վանքերում բարձրագույն դպրոց էր հիմնադրել Հովհաննես րաբունապետ Համշենցին, որ ժամանակակիցների վկայությամբ սերված էր «ի թագաւորական ազգէ»։ Հավանական է ենթադրել, որ Հովհաննես րաբունապետը Համշենի հայ իշխանների գերդաստանից էր[164]։

XV դարի ընթացքում Հայաստանի տարբեր մասերում հիշատակվում են նաև բազմաթիվ այլ հայ կալվածատերեր ու գյուղատերեր։ Այսպես, օրինակ, դարասկզբին հիշատակվում է Արագածոտնի Աղց գյուղի տեր պարոն Աղիդանը, որ բռնի հավատափոխ արվելով, հայ այլ իշխանների հետ տարվել էր Սամարղանդ, հետո վերադարձել իր հայրենիքը։ 1424 թ. Սանահնում հիշվում է պարոն Սողղաթմիշի թոռ և Փաշի որդի իշխանաց իշխան պարոն Ջալալին, սրա եղբայրն էր Անիի եպիսկոպոս Հովհաննես Ոսկեփորիկը, որին հանդիպում ենք նույն տարիներին Թմոք (Թմկաբերդ) դղյակում։ 1432 թ. հիշվում է որպես Բջնի քաղաքի «նախարար, վերակացու և առաջնորդ» ոմն Ծատուր, իսկ 1460 թ. պարոն Սարգիսը։ 1442 թ. շարադրված մի հիշատակարան տեղեկություններ է պարունակում Արագածոտն գավառի Սերկևլի գյուղի հայ տերերի պարոններ Ալիբեկի, Շալվեի, Վաչուտի, Քրդի և Սարգսի մասին, որոնք, անուններից դատելով, Վաչուտյան իշխանների ուժասպառ շառավիղներից են։ Սրանցից Շալվեն, որ որդին է պարոն Սարգսի և թոռը պարոն Բուղլախի, գովաբանվում է այսպիսի խոսքերով. «Այր հսկայազօր ի մրցմունս պատերազմաց, դիւցազնական ի յազատաց և պայազատ ի յիշխանաց»։ 1444 թ. որպես

---

162 *Տե՛ս Рюи Гонзалее до Клавихо*, Дневник путешествия ко двору Тамура в Самарканд, в 1403— 1406 гг., пер. И. И. Срезневского, СПб., *1881, էջ 382–384։ Համեմատ նաև Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Ա, էջ 142—143։*

163 *Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Գ, էջ 470։*

164 *Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Էջեր համշինահայ պատմությունից («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 2, էջ 115—144)։*

Եղվարդ գյուղի տեր հիշատակվում է «մեծազգի և փառաւոր... ազատածին» Աղիզպեկը՝ իր Ավագ և Զաքարիա որդիների հետ միասին (այս Զաքարիան տարիներ առաջ գնել էր Մուղնի գյուղը), իսկ 1465 թ. պարոն Վիչելը («ի վեւրակացութեան երկրիս պարոն Վիչելի»)։ 1467 թ. Բյուրականում հիշվում է պարոն Բարաչանը, իր կնոջ՝ իշխանուհի Թամարի հետ միասին։ 1461 թ. Սրկղունքում շարադրված մի հիշատակարանի մեջ Վայոց ձորի իշխաններ են կոչվում պարոն Ջուման և պարոն Ինանիկը։ 1475 թ. այս Ջուման հիշատակված է որպես «ասպարապետ Հայոց», «իշխանաց իշխան»։ Ասվում է, որ նա սերված է Պռոշյաններից։ Հիշատակարանի մեջ թվարկվում են նաև նրա որդիները՝ պարոն Ղալաբեկ, Ուսուլբեկ, Թումանբեկ և եղբորորդիները՝ պարոն Հայկազ, Ամիր-Վասակ, Խողբակ, Ամիր-Հասան։ Նրա եղբայրներից Հովհաննեսն ու Ստեփանոսը գրավել են Վայոց ձորի արքեպիսկոպոսական աթոռը՝ նստավայր ունենալով Այրիվանքը։

1488 թ., Յաղուբ փադիշահի ծավալած կրոնական հալածանքների շրջանում, հայ ֆեոդալական ընտանիքների վերջին այս ներկայացուցիչներից 40 հոգի բանտարկվում են և ստիպված մահմեդականություն ընդունում, սակայն յոթ ամիս հետո, մեծագին տուգանքներ վճարելով, այդ հայ «ազատորդինեբին» հաջողվում է փրկվել[165]։

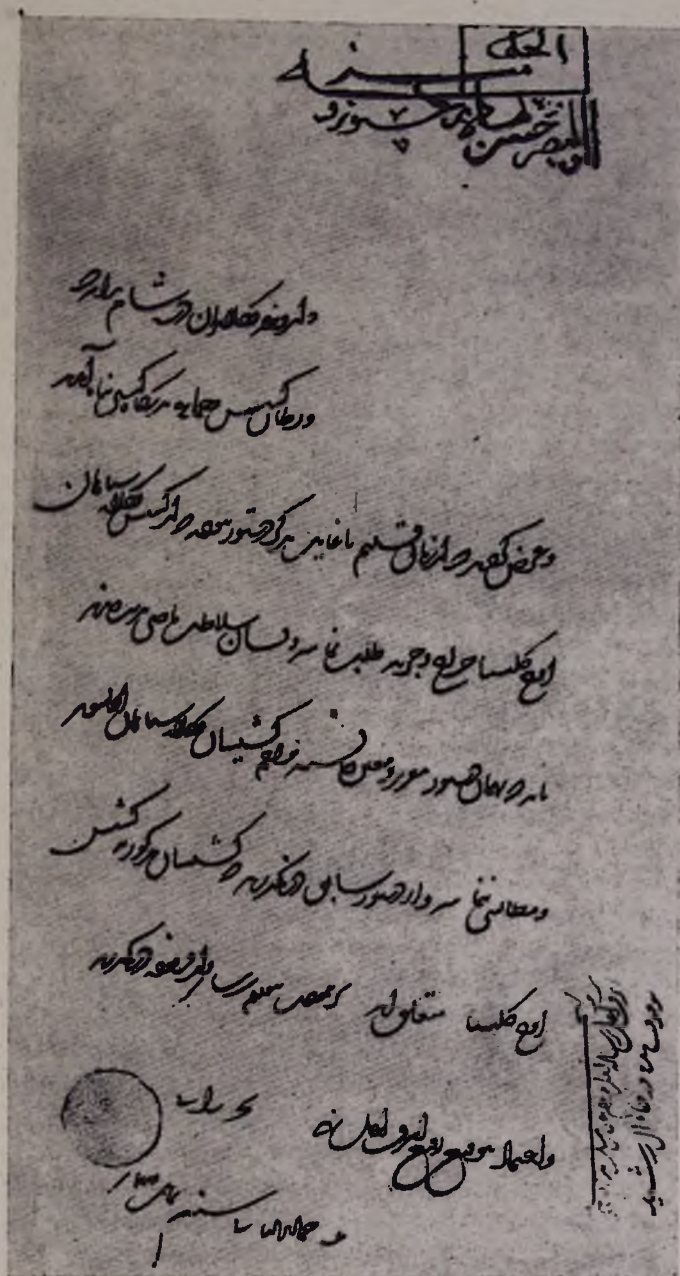
Հայ հասարակության իշխող այս վերնախավի ամբողջական ցանկը կազմելու համար լրացուցիչ որոնումների անհրաժեշտություն է զգացվում։ Անշուշտ նրանց մանրացած շառավիղներից են Հայաստանի տարբեր շրջաններում այլևայլ առիթներով հիշատակվող տոհմային մելիքներից, մեծատուն տանուտերերից, ձեռնավորներից ու պարոններից շատերը։ Այս կապակցությամբ, սակայն, հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում պարոն-տեր կոչվող հոգևոր ֆեոդալների դասը, որի սոցիալական դիմապատկերն ուրվագծելու կարիք է զգացվում։

Տիրույթների ու կալվածքների գեթ մի մասը բռնագրավումից զերծ պահելու նպատակով հայ ֆեոդալական տները XIV—XV դարերում պատվարում էին իրենց վանական կալվածատիրության ցուցանակներով։ Հասկանալու համար հայ ֆեոդալական դասի ուշագրավ այս կերպարանափոխության սոցիալ-տնտեսական դրդապատճառները, անհրաժեշտ է բացահայտել հայ եկեղեցու նկատմամբ մահմեդական իշխողների վարած քաղաքականությունը։

Իր դարավոր գոյության ընթացքում հայ եկեղեցին, արտահայտելով իշխող դասակարգի շահերը և ձգտելով հեռու պահել ժողովրդական զանգվածներին սոցիալական պայքարից, զգալի ծառայություններ էր մատուցել երկրի տերերին և ի տրիտուր իր ծառայությունների այս կամ այն չափով հովանավորվել ու արտոնություններ ստացել նրանցից։ Հայ ֆեոդալական տների վերացմանն ու նրանց տիրույթների բռնագրավմանը զուգընթաց, եկեղեցին, աստիճանաբար, իր վրա էր վերցրել նաև հայ ժողովրդի ներքին գործերի տնօրինման պարտականությունը, մի հանգամանք, որ հաշվի էին առնում նաև օտար տիրակալները։

Ուշագրավ է, որ այս կամ այն դինաստիայի, ինչպես և առանձին տիրակալի համար ստեղծված քաղաքական ծանր կացության ժամանակ, պետության մահմեդական վարիչները սիրաշահում էին հայ հոգևորականության ավ-

165 Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, Առաջաբան, էջ XXXVIII։

Աղ-Կոյուն Ուզուն-Հասանի 1475թ. հրովարտակը հայ հոգևորականների
հարկային արտոնությունների մասին

դեցիկ շրջաններին՝ եկեղեցու արտոնությունները ընդարձակելու, նվերներ բաշխելու, երբեմն նույնիսկ եկեղեցիներ կառուցելու կամ նորոգելու ճանապարհով։ Հայ եկեղեցու պաշտոնյաներն ու նրանց կալվածքները ազատված են եղել մի շարք ծանր հարկերից ու տուրքերից. «Հին ժամանակներից ի վեր մինչև

օրս,—գրված է Ուզուն-Հասանի մի հրովարտակում,—երբեք այնպիսի օրենք չի եղել, որ Ուչքիլիսայի (էջմիածնի) կրոնավորներից ու սեադլուխներից խարաջ և ջիզյա պահանջեն»[166]։ Ջհանշահի կին Բեգում-խաթունի 1462 թ. հրովարտակով արգելվում է Գանձասարի կաթողիկոսի իշխանության տակ եղող հոգևորականներից «ջիզյայի և բեյթ-ուլ-մալի պատրվակով» որևէ բան պահանջելը, նրանց հպատակ վայրերում իջևանելը և այլն։ Ուշադրավ է նաև Ջհանշահ փադիշահի անթվական մի հրովարտակը, ըստ որի, նախկին դահակալների հրամանագրերի օրինակով, Տաթևի ու Վաղադնի վանքերի կալվածքներն ազատ են հայտարարված պետական ամեն տեսակ հարկերից՝ մալից (հողային ռենտայի պետությանը տրվող մաս), իխրաջաթից (արտակարգ ծախսեր) և դիվանական ավարիզից (պետության նկատմամբ հարկային պարտավորություններ)[167]։

Հայ եկեղեցական կալվածատիրության համար ստեղծված համեմատաբար նպաստավոր այս պայմաններն ի նկատի ունեին հայ ֆեոդալական տների սակավաթիվ ներկայացուցիչները, երբ XIV—XV դարերում ենթակա վանական հաստատությունների իրավասության տակ էին դնում իրենց ընտանիքին պատկանող կալվածքները՝ վանական այդ հաստատությունների գլուխ կարգելով մերձավոր ազգականներին։ Եվ այսպես, կյանքի է կոչվում սոցիալական մի նոր տերմին՝ «պարոն-տեր», որը տրվում էր բոլոր այն հայ կալվածատերֆեոդալներին, որոնք շարունակում էին տիրել իրենց հայրենական կալվածքների մի մասին՝ լինելով միաժամանակ և՛ «պարոն» (այսինքն աշխարհիկ իշխան), և՛ «տեր» (այսինքն՝ հոգևոր առաջնորդ)։

Պարոն-տեր էին Աղթամարի ու Գանձասարի կաթողիկոսները, Սյունյաց մետրոպոլիտները, Վայոց ձորի առաջնորդները, Հաղբատ, Սանահին, Կեչառիս և տասնյակ ու տասնյակ այլ վանքերի հայրապետեր ու թեմերի առաջնորդներ։

Դրանցից էր նաև Գառնիի շրջակայքում գյուղեր ունեցող և իրեն Գրիգոր Պահլավունուց սերված ազնվական համարող Հավուց-Թառ վանքի վանահայր Զաքարիա եպիսկոպոսը։ Այս մեծանուն պարոն-տերը 1487 թ. կրկին տեր է դառնում իրենց ընտանիքի ժառանգական կալվածքներին, որոնց մեջ էին մտնում Մանկուս, Ավանիկ, Կուտիս, Հայոց-Թառ, Կուտուց վանք, Ավանասար, Թառնիս, Սուրբ Սարգիս գյուղերը և Կոխտ գյուղի կեսը։ Այս ինը գյուղերի կալվածագրում Զաքարիան հանդես է եկել ոչ որպես Ամենափրկիչ վանքի վանահայր և չի նշել, որ այդ գյուղերը նվիրաբերվում են (վակֆ են արվում) վանքին, որովհետև ֆեոդալական այս ընտանիքի անդամները, Սիմեոն Երևանցու վկայությամբ, «ի րնէ անտի ազատազունք էին և անուանիք, շատազգ և հարուստք, յորոց թէպէտ ոմանք վանականք լինէին, ոմանք աշխարհականք, սակայն մի էին տամբք և ընչիւք, և իւրեանց էր համարեալ գեօղն և վանքն առանց խտրութեան»[168]։ Երևանցին իր այս տողերով տվել է հայ աշխարհիկ ու վանական կալվածատիրության միաձուլման ու սերտաճման երևույթի ճշմարտացի նկարագիրը։

Հայկական վանական հաստատությունները XV դարում ընդարձակում էին

---

[166] «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը». Հրովարտակներ, պրակ առաջին (ԺԵ—ԺԶ դդ.), կազմեց Հ. Փափազյան, Երևան, 1958, էջ 49։

[167] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 44։

[168] Սիմէոն կաթողիկոս, Ջամբռ, Վաղարշապատ, 1873, էջ 277, այսուհետև՝ Ջամբռ։

իրենց կալվածքները նվերներ ստանալով, երբեմն նաև գնումներ կատարելով։ Նրանք վարում էին իրենց տնտեսությունը ըստ մեծի մասին՝ «վանից դործավոր» կոչվող վարձկան մշակների ուժերով, իսկ որոշ վայրերում՝ շահագործելով վանքապատկան գյուղերի բնակիչների կոռային աշխատանքը։ Տվյալներ են պահպանվել մի շարք վանքերի տնտեսական գործունեության մասին։ Երկրագործությունից բացի, վանական տնտեսություններն զբաղվում էին նաև անասնապահությամբ, սակավաթիվ դեպքերում նաև ձկնորսությամբ, առևտրով ու վաշխառությամբ։

Հայ հպատակների միջև ծագած վեճերը, եթե դրանք վերաբերում էին ընտանեկան հարաբերություններին ու հայ համայնքի ներքին խնդիրներին, լուծվում էին հայ հոգևորականության միջոցով։ Պահպանելով դատական այդ ֆունկցիան, հոգևոր ֆեոդալները նոր ուղիներ էին որոնում տնտեսական իրենց դիրքերն ամրապնդելու և շահույթի աղբյուրներն ընդարձակելու համար։

Հայ պարոն-տերերը աշխարհական գործերից կտրված աստուծո պաշտոնյաներ չէին բնավ։ Նրանք ունեին զինված ջոկատներ, որոնցով անհրաժեշտության դեպքում պաշտպանում էին իրենց գույքն ու պատիվը օտարերկրյա ընչաքաղց զավթիչներից։ Աղթամարի կաթողիկոսները զինական իրենց ուժերով զսպում էին Ոստանի քրդերի ախորժակը, որոնք փափագում էին գրավել և թալանել Աղթամարը։ Ամիդի առաջնորդ Մկրտիչ Նաղաշի զորեղ ծառաները երբեմն հարձակվում էին նաև թշնամի բանակների փոքր զորախմբերի վրա ու ազատում քրիստոնյա գերիներին, իսկ Տաթևի մետրոպոլիտը, որ ուներ «բազում ճորտս այլազգիս» նրանց միջոցով իր կամքն էր թելադրում հպատակներին[169]։

Հայ աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների տիրույթներն ու կալվածքները, օտար տիրապետողների կողմից բռնագրավված հայկական երկրամասերի բազդատությամբ, ընդարձակ չէին։ Բնականաբար փոքր էր նաև հայ իշխանների և պարոն-տերերի քաղաքական ու տնտեսական կշիռը հայրենի երկրում, սակայն մեծ էր նրանց դերը ժողովրդի ինքնուրույն գոյության ու դարերի ընթացքում ստեղծված մշակութային արժեքների պահպանության գործում։

Թուրքմեն տիրապետողների լծի տակ ծանր էր, ընդհանրապես, հայ աշխատավոր գյուղացիության վիճակը։ Համեմատաբար տանելի պայմաններ էին ստեղծված թագավորող դինաստիայի կալվածքներում՝ խաս կոչվող հողերում։ Ագուլիսցի Մատթեոս անունով գրիչը ողորմածություն է համարում, որ Իսքանդար Կարա-կոյունլուն իրենց գյուղը խաս է դարձրել[170]։ Շատ ավելի ծանր էր դրությունը քոչվոր ցեղերի ավազանում որպես սոյուրղալ տրված տիրույթներում, մանավանդ քուրդ ամիրների տիրապետության տակ գտնվող շրջաններում։ Նույնիսկ Օսմանյան կայսրության պետական պաշտոնյաները՝ XVI—XVII դարերում հարկային նոր կանոններ հաստատելիս, խոստովանում էին, որ Բաղեշի շրջանի գյուղացիներից «քրդերի սովորության համաձայն» գանձվող հարկերը խիստ ծանր են եղել[171]։

Անկախ ենթակայությունից, հայկական բոլոր շրջաններում կենսունակ էր

---

169 «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 626, Հ. Մանանդյան, Հ. Աճառյան. Հայոց նոր վկաներ, Վաղարշապատ, 1903, էջ 313։

170 Տե՛ս «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 337։

171 Տե՛ս «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Մ. Կ. Զուլալյանի, Երևան, 1964, էջ 45։

դեռևս գյուղական համայնքը՝ իր ավանդական կազմակերպություններով։ Համայնքի մեջ ընդգրկված հարուստ ու աղքատ ընտանիքների միջև տնտեսական ու սոցիալական հողի վրա խոր հակասություններ էին ստեղծվել ու խուլ և անդադրում պայքար էր տեղի ունենում։ Սակայն, օտար նվաճողների բռնությունները դիմագրավելու հրամայական պահանջով, գյուղական համայնքը շարունակում էր իր գոյությունը՝ ղեկավարվելով իր անդամների պարտավորությունների ու իրավունքների դարերի սովորույթով սրբագործված նորմերով։ Համայնքը, միաժամանակ, օգտագործվում էր երկրի նվաճողների կողմից՝ համապարտ երաշխավորության սկզբունքի կիրառմամբ՝ հարկահանության գործը կարգավորելու նպատակով։

Գյուղական համայնքը հանդես էր գալիս որպես իր անդամների կողմից մշակվող հողային ֆոնդի միասնական տնօրինող։ Բայց այդ հողն արդեն ստորաբաժանված էր երկու ենթատեսակների. հիմնական հողային տարածությունը՝ որոշ պարբերականությամբ, բաժանվում էր գյուղական համայնքի մեջ ընդգրկված գերդաստանների վրա՝ ըստ շնչաքանակի (հաշվի էր առնվում, հավանաբար, նաև գերդաստանների տնտեսական կշիռը)։ Կային, սակայն, առանձին ընտանիքների պատկանող, ինչպես և գյուղատերերի կողմից սեփականացված հողեր ու այգիներ, որոնք դուրս էին արդեն հողաբաժանման ենթակա հողատարածություններից ու համարվում էին այդ ընտանիքների «մուլքը»։ Գյուղատերերը համայնքից բռնագրաված հողակտորները վարձակալական հիմունքներով հանձնում էին նույն գյուղական համայնքի անդամներին կամ այլ անձանց՝ բերքի կեսը, քառորդը կամ մեկ այլ մասը (նայած հողը մշակողի տնտեսական ու իրավական վիճակին) հողատիրոջը տրվելու պայմանով։

Գյուղական համայնքի հողային ֆոնդից ստանալով մեկ կամ մի քանի ամբողջական բաժին (համփա) վարելահող, ունենալով անհրաժեշտ քանակությամբ քաշող անասուն ու գյուղատնտեսական գործիքներ, ինչպես նաև ապահովված լինելով աշխատավոր ձեռքերով, գյուղական հարուստ ընտանիքների տանուտերերը մեծ ազդեցություն ու կշիռ էին ձեռք բերում։ Նրանցից էին ընտրվում գյուղական համայնքի պաշտոնյաները՝ ձեռնավորները, ինչպես նաև տանուտերերը՝ քյադխուդաներն ու ռեսերը։ Ձեռնավորները նշանակվում էին կողմնապետերի, ամիրների կամ խոշոր ֆեոդալների կողմից (նայած գյուղի ենթակայության), սրանք պետության կամ սոյուրղալի տիրոջ ներկայացուցիչներն էին գյուղերում։ Իսկ ռեսերը կամ քյադխուդաները, որ ընտրվում էին գյուղականներից, համայնքի կողմից լիազորված անձինք էին ու ներկայացնում էին համայնքը պետության և ֆեոդալի առջև։ Մեծ էր ռեսի գործունեության բնագավառը։ Նրանց գլխավորությամբ էր կատարվում հողաբաժանումը, ջրանցքների ու առուների մաքրումը, գյուղի վրա բարդված հարկերի բաշխումը՝ համայնքի անդամ գերդաստանների վրա, հարկահանության վրա հսկողությունը, պետական պաշտոնյաների ու հարկահավաքների ընդունումը, նրանց հյուրընկալության կազմակերպումը և այլն։ Օգտվելով իրենց դիրքից, գյուղական այս զոռբաները, տարբեր ճանապարհներով շահվում էին չքավոր համագյուղացիների հաշվին։ Մատթեոս Ջուղայեցի մատենագիրը «ծածուկ գողերի» շարքն է դասում այդպիսիներին, որոնք «յաղքատս զրկեն

և այնպէս երեցուցանեն, թէ մեք աւելի տամք (այսինքն՝ մենք ավելի շատ ենք հարկ վճարում), և յաղքատացն առեալ տան և զինչս իւրեանց պահեն»[172]։

Իրենց գերդաստանին բաժին ընկած վարելահողը սեփական միջոցներով մշակել անկարող գյուղական աղքատ գերդաստաններից մի քանիսը միանալով կազմում էին հարաքաշություններ կամ հաղկիցների ընկերություններ։ Նրանք, փոխադարձ համաձայնությամբ, երկրագործական հիմնական աշխատանքների՝ վարի, հնձի, կալի ժամանակ միացնում էին իրենց անասուններն ու գյուղատնտեսական գործիքները և հերթով վարում ու հնձում ժամանակավոր այդ խմբերի մեջ ընդգրկված ընտանիքների արտերը։ Այդպես էին վարվում նաև քիչ կաթնատու անասուններ ունեցող ընտանիքները՝ կազմելով խապկիցների խմբեր։ Փոխադարձ համաձայնության գալով, նրանք պայմանավորվում էին օրվա կաթը որոշ չափ-ամանով (խապով կամ ղաբով)՝ հերթով տալ այդ խմբի մեջ մտած ընտանիքներից մեկին, որպեսզի նրանք հնարավորություն ունենան այդ կաթից յուղ և պանիր պատրաստել։

Գյուղերում կային նաև այնպիսի ընտանիքներ, որոնք ինքնուրույն տընտեսություն վարելու բնավ հնարավորություն չունեին։ Այդպիսի ընտանիքներից էին դուրս գալիս գյուղատերերի հողակտորների վրա տիրոջ անասուններով աշխատող վարձկանները կամ հարուստ համագյուղացիների կողմից երկրագործական եռուն աշխատանքների ժամանակ վարձվող մշակները[173]։

Թուրքմենների տիրապետության ժամանակաշրջանում անկում ապրեցին Հայաստանի ծաղկուն քաղաքները, որոնք անբուժելի հարված էին ստացել դեռևս մոնղոլների ավերիչ պատերազմների ու երկարատև, ժողովրդի կենսական հյութերը քամող տիրապետության ընթացքում։ Մոնղոլական ու միջինասիական խաշնարած ցեղերը բնակություն հաստատելով Անդրկովկասում ու Փոքր Ասիայում, իրենց համար ամառային ու ձմեռային արոտավայրեր դարձրեցին նախկինում տեխնիկական կուլտուրաների մշակման հարուստ ավանդներ ու զարգացած գյուղատնտեսություն ունեցող մի շարք երկրամասեր։ Դաշտային Ղարաբաղի և Նախիջևանի բնիկ ազգաբնակչությունը, օրինակ, բռնությամբ տեղահանվեց իր հայրենի օջախից Միրանշահի իշխանության տարիներին։ Այդ բարեբեր երկրամասերում բնակեցվեցին տասնյակ հազարավոր թյուրքալեզու քոչվորներ, որոնք Թամուրյանների ռազմական հենարանն էին[174]։ Իշխողների տնտեսական այդ քաղաքականության հետևանքով նախորդ դարերում միջազգային առևտրի կարևոր հանգրվաններ ու արհեստագործության ծաղկուն կենտրոններ հանդիսացող քաղաքներից շատերը, զրկվելով տնտեսական հիմքից, արագորեն գահավիժեցին դեպի անկում։ Քաղաքների մի մասն էլ քայքայվեց ու կազմալուծվեց քարավանային ճանապարհների փոփոխության, անընդհատ պատերազմների ու ֆեոդալական խժդժությունների հետևանքով։

XIV դարի կեսերից Հայաստանի տնտեսական կյանքում նշանակալից որևէ դեր այլևս չէին կատարում Անիի ու Կարսի նման քաղաքները, որոնք նախորդ դարերում հայտնի էին իրենց բարձր զարգացման հասած արհեստագործությամբ ու միջազգային կապերով։

---

172 Մատենադարան, ձեռագիր № 2229, էջ 133ա։

173 XIV—XV դարերի գյուղական համայնքի մասին տե՛ս Լ. Խաչիկյանի հոդվածը, տպագրված «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1958 թ. № 1-ում (էջ 110—133)։

174 „История Азербайджана", изд. АН Азербайджанской ССР, Баку, 1958, էջ 200-201։

XIV դարի առաջին հիսնամյակում Արևելքի ու Արևմուտքի միջև կատարվող միջազգային առևտրի բանուկ ուղին անցնում էր Ադրբեջանով ու Կասպից ծովի վրայով։ Արևելյան մետաքսի ու համեմունքի մեծ մասը տարվում էր Աստրախան, ապա Ազով ու Ղրիմի ծովափնյա քաղաքները, իսկ այնտեղից՝ Իտալիա և եվրոպական այլ երկրներ։ Տարանցիկ առևտրի այս կարևոր ուղեծրի բոլոր նշանավոր հանգրվաններում ստեղծվել էին հայաշատ բնակավայրեր։

Ոսկե Հորդայի և իլխանության միջև հաճախակի տեղի ունեցող արյունահեղ պատերազմների հետևանքով առևտրական վերոհիշյալ մայրուղին դարձավ անապահով ու վտանգավոր, մանավանդ 1395 թ. հետո, երբ Լանկ-Թամուրը գրավեց ու կործանեց Աստրախանը։ XV դարում ավելի մեծ դեր սկսեցին կատարել Կիլիկյան ծովեզերքի նավահանգիստները, որոնք Տրապիզոնի հետ միասին դարձան միջազգային առևտրի կարևորագույն հանգրվաններ։ Դարի կեսերից, սակայն, առևտրի կանոնավոր ընթացքը խափանվեց օսմանյան թուրքերի նվաճումների հետևանքով։ 1453 թ. նրանց ձեռքն անցավ «Արևելքի ու Արևմուտքի ոսկե կամուրջը»՝ Կոստանդնուպոլիսը, իսկ հաջորդ երկու տասնամյակների ընթացքում՝ Տրապիզոնը, Կիլիկյան ծովեզերքը, Ղրիմի թերակղզին և այլն։ Եվրոպական ու ասիական երկրների միջև, այսպիսով, խրվեց մի սեպ, որը խիստ բացասաբար անդրադարձավ միջազգային առևտրի ու ապրանքափոխանակության վրա։

Ահա այս պայմաններում էր, որ բարձրացավ մի կողմից Թավրիզի, մյուս կողմից Հալեպի ու սիրիական նավահանգիստների նշանակությունը՝ որպես միջազգային առևտրի ու ապրանքափոխանակության կենտրոններ։

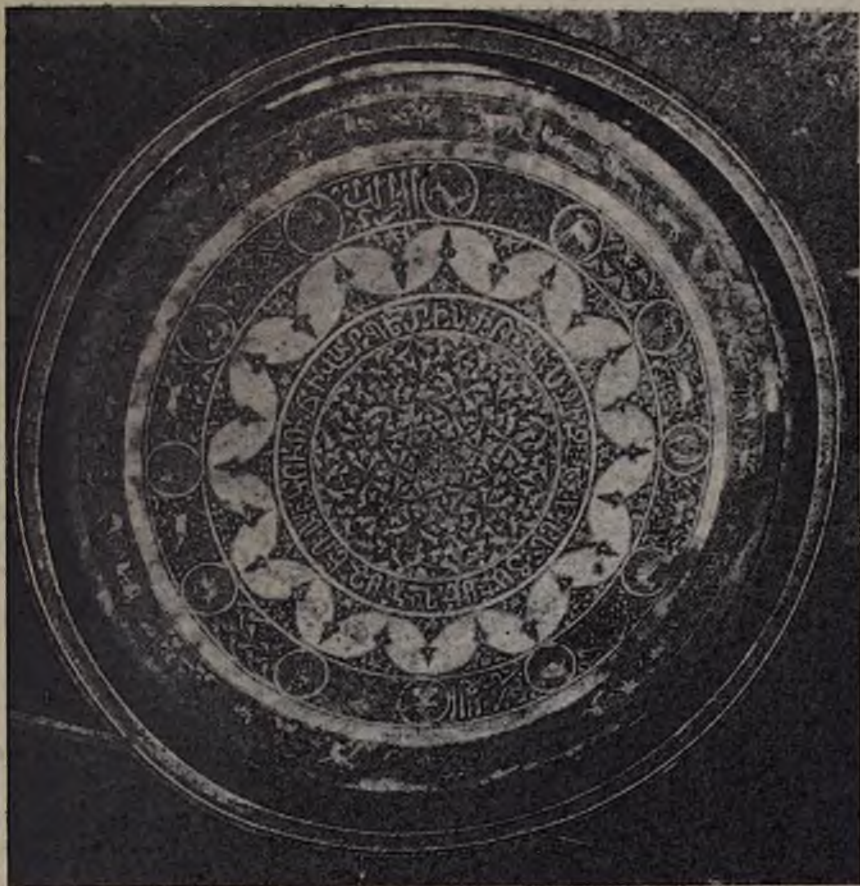
Թավրիզից դեպի Հալեպ տանող քարավանային ուղիներն անցնում էին Հայաստանի վրայով։ Ամենակարճ ու բանուկ ուղին Թավրիզից անցնում էր Մարանդ, Խոյ, ապա՝ Բերկրի, Արճեշ, Արծկե, Խլաթ, Բաղեշ։ Բաղեշից ճանապարհը երկփեղկվում էր. դեպի Եդեսիա ու Հալեպ գնալու համար անցնում էին կամ Նփրկերտի ու Ամիդի, կամ էլ Հըսնիքեյֆի ու Մերդինի վրայով։ Իր նշանակությունը պահել էր նաև Թավրիզից դեպի Կարին ու Երզնկա տանող հին մայրուղին։ Երզնկայից Հալեպ (Սեբաստիայի վրայով) ուղևորվում էին քարավաններ։

Այս առևտրի մեջ հայ վաճառականներին վերապահված էր առաջնակարգ դեր։ Նրանք առևտրական կայուն գաղութներ էին ստեղծել Թավրիզում, Հալեպում ու Տրապիզոնում, իսկ վերոհիշյալ ճանապարհների կարևոր հանգրվանները Հայաստանի հին կենտրոններն էին՝ բնակեցված գերազանցապես հայ արհեստավորներով ու առևտրականներով։ Առևտրի հիմնական ապրանքը հում մետաքսն էր, որի վաճառահանման գործում նշանակալից դեր էին կատարում հին ջուղայեցի հայ վաճառականները։

Մեծ համբավ ունեին հայ արհեստավորները, որոնք 1394—1427 թթ. Եվրոպայում, Ասիայում և Աֆրիկայում ճանապարհորդած Ի. Շիլդբերգերի վկայությամբ, «գեղեցիկ կտավներ էին գործում թավշից, ծիրանիից և մետաքսից, նմանապես ավելի շքեղ և թանկագին ոսկեզօծ կտավներ... քան հեթանոսները (այսինքն՝ մահմեդականները)»։

XIV—XV դարերի հայկական աղբյուրների խիստ թերի տվյալներով հայկական քաղաքներում կային շուրջ երեք տասնյակ տարբեր մասնաճյուղերի արհեստավորներ՝ աղեգործ, ազեղղուդ, արծաթագործ, բրուտ, գդակկար, դաբաղ, դանակագործ, դարբին, դերձակ, խազազ (մետաքս մշակող), կեր-

պասագործ, կոշկակար, կտավագործ, հյուսն, ճարտարապետ, ձոն, մազման, պայտար, նաղաշ, նետարար, ոսկերիչ, ոստայնանկ, պատկերահան, պարանագործ, ջուլհակ, քարգործ, քսակկար և այլն։

Պղնձե մատուցարան (1477թ.)

Որ հայկական քաղաքների մի մասը, հանդիսանալով շրջակա բնակավայրերի տնտեսական ու վարչական կենտրոնը, դեռևս պահպանում էր իր նշանակությունը, ապացուցվում է նաև դրամագիտական նյութերով։ XIV—XV դդ. հատած դրամների մեջ զգալի են նաև Բաբերդում, Անիում, Երևանում, Գառնիում, Նախիջևանում, Սալմաստում, Վանում, Ոստանում և Հայաստանի այլ քաղաքատիպ վայրերում կոփված դրամները։

Հայ արհեստավորների արտադրանքի մեծագույն մասը, անշուշտ, սպառվում էր երկրի ներքին շուկաներում՝ քաղաքամերձ շրջաններում և քոչվոր ցեղերի ամառանոցներում ու ձմեռանոցներում։ Չնայած տնտեսության նատուրալ բնույթին, այս կամ այն չափով ապրանքափոխանակություն էր կատարվում նաև հայ երկրագործների ու Հայաստանում հաստատված քոչվոր ցեղերի միջև։ Գրիգոր Տաթևացին իր մեկնություններից մեկում գրում է. «Աշխարաբոյծք սովոր են վաճառել զմիս և զճրագու և առնուլ զհաց ու վասն աղքա-

տուեթեան, այլ զի ոչ պարապին գործել զՀաց՝ ի դարմանս խաշանց գոլով»[175]։ Միս ու ճարպ վաճառելով, խաշնարածները դնում էին ոչ միայն Հաց ու գյուղատնտեսական այլ մթերքներ, այլ նաև Հայկական քաղաքներում արտադրվող տարբեր տեսակի ապրանքներ։

Վտանգավոր ու արկածալից է եղել վաճառականի կյանքը մեզ Հետաքրքրող ժամանակաշրջանում։ Քուրդ ու թուրքմեն քոչվոր ցեղապետերը իրենց զորախմբերով առիթ բաց չէին թողնում կողոպտելու ճանապարՀներով անցնող-դարձող քարավաններին։ Ջ. Բարբարոն, որ 1474 թ. ապրիլի 3-ին Խիզանից անցնում էր Թավրիզ՝ Ուզուն-Հասանի Եվրոպայից վերադարձող մի դեսպանի ընկերակցությամբ, Հարձակման ենթարկվեց ու թալանվեց քրդերի կողմից. նրա ուղեկիցներից չորսը սպանվեցին։ «Նրանք (քրդերը),—գրում է Բարբարոն,—ունեն շատ քաղաքներ (իմա՝ բերդ-ամրոցներ) շինված բարձր վայրերում ու ծերպերում, Հսկելու Համար բոլոր ճանապարՀներին, որպեսզի կարողանան կողոպտել անցորդներին»[176]։ Այսպիսի պայմաններում, բնականաբար, առևտրական քարավանները պետք է շրջեին զինված ջոկատների ուղեկցությամբ։

Մեծատուն քաղաքացիների կյանքն ու գույքը անապաՀով էր ոչ միայն քարավանային ճանապարՀների վրա, այլև իրենց Հայրենական Հարկի տակ։ Երկրի բռնավոր ու ագաՀ տերերը միջոցի առաջ կանգ չէին առնում զրթելու Համար իրենց քիչ թե շատ Հարուստ Հպատակների գույքը։ «Ամեն պարոն վիր տեղաց անուանի մարդն տօգանէր և թալանէր»,—գրել է այդ մասին մի Հիշատակագիր։

Այսպիսով, չնայած Հայ խոջաներից և այլ զբաղմունքի տեր քաղաքացիներից ոմանք տարբեր ճանապարՀներով մեծ Հարստություն էին դիզում ու տեր դառնում շարժական ու անշարժ կալվածքների, բայց նրանց գույքը բնավ ապաՀով չէր տիրողների կողմից բռնագրավվելու վտանգից։

Թուրքմենների իշխանության ժամանակաշրջանում խիստ ծանր էր Հարկային լուծը։ Հպատակներից գանձվում էին Հիմնականում այն Հարկերն ու տուրքերը, որոնք գոյություն ունեին մոնղոլական տիրապետության շրջանից սկսած։ Հողային ռենտան ըստ Հողի պատկանելության մուծվում էր կամ ամբողջապես պետական գանձարան (դիվանի Հողերից), կամ ամբողջապես Հողատիրոջը (սոյուրղալական Հողերից), կամ էլ որոշակի Համամասնությամբ բաժանվում էր պետական գանձարանի ու կալվածատիրոջ միջև (սեփականատիրական մուլք կոչվող Հողերից)[177]։

Հարկերը շատ ծանր էին Հայաստանում մինչև կարա-կոյունլուների տիրապետության Հաստատումը։ Կարա-Յուսուֆի, մասամբ նաև Իսքանդարի գաՀակալության տարիներին Հարկային լուծը նույնպես ծանր էր, բայց Հանդուրժելի։ Դրությունը փոխվեց ՋՀանշաՀի ժամանակ, մանավանդ XV դարի 50-ական թվականներին, երբ նա ձեռնարկեց թամուրյանների դեմ իր արշավանքները։ Այդ տարիների մի Հիշատակագիր Հայտնում է, որ «յոյժ ճշդիւ ՀարկապաՀանջութեամբ տառապի ազգս Հայոց ի ձեռն չար բռնակալացն

---

175 Մատենադարան, ձեռագիր, № 1264, էջ 44։

176 Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Ա, էջ 183։

177 Տե՛ս И. П. Петрушевский, նշված աշխատությունը, էջ 190։

թուրքաց», իսկ մեկ ուրիշը ավելացնում է. «նեղիմք յանօրինաց բռնութենէ, եւ առաւել ի նրկնակի հարկապահանջութենէ»[178]։

«Կրկնակի հարկապահանջության» այս քաղաքականությունը միաժամանակ դադարեց աղ-կոյունլուների դինաստիայի հաղթանակից հետո։ Ուզուն-Հասանը, իշխանության գլուխ անցնելով, հարկահանության գործը կարգավորելու և պետական պաշտոնյաների ու կալվածատերերի անլուր չարաշահումների առաջն առնելու նպատակով հրատարակեց օրինական հարկերի տեսակների, նրանց չափերի ու հարկահավաքման ձևերի մասին «Կանուննամե» կոչվող օրենքների այն գիրքը, որ երկար ժամանակ գործածության մեջ էր Իրանում և Օսմանյան կայսրության արևելյան վիլայեթներում։ Այս միջոցառումներով Ուզուն-Հասանի թագավորության առաջին տարիներին փոքր-ինչ բարվոքվեց հպատակ ժողովուրդների տնտեսական վիճակը։ Սակայն Ուզուն-Հասանի թագավորության վերջին շրջանում, մանավանդ նրա անմիջական հաջորդ Յաղուբի ժամանակ, չարաշահումները մտան իրենց ավանդական հունի մեջ, ոչինչ չթողնելով վերոհիշյալ բարենորոգումներից։

Հպատակ ժողովուրդների վիճակն ավելի ծանրացավ դարավերջին, երբ աղ-կոյունլուների պետությունն սկսեց հոգեվարք ապրել։ 1498 թ. փլուզվող պետության փաստական տեր ամիրների ամիր Այբա-Սուլթանը, ժամանակակից մի գրչի տվյալներով՝ երեք տարվա մալը (եկամտահարկը) բռնությամբ հավաքեց երեք ամսվա ընթացքում[179]։

Բնակչությունից գանձվող հարկերը հաճախ ի դիմաց պետական կամ զինվորական ծառայության տրվում էին առանձին պաշտոնյաների՝ զինվորականությանը կամ բարձրաստիճան հոգևորականների։ Պատահում էր նաև, որ տվյալ հարկատու օբյեկտից գանձվող հարկերը կամ դրանց մի մասը կապալով էր տրվում առանձին վարձակալների։ Այս դեպքում իրենց ձեռքին «բարաթ» կամ «հավալե» ունեցող պաշտոնյաները կամ կապալառուները, զինված ջոկատներով, ներխուժում էին իրենց տրված շրջանները և բռնությամբ գանձում շատ ավելին, քան սահմանված էր օրենքով։

XV դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, նույն շրջանի դահականների պարսկերեն հրովարտակները՝ տրված հայկական վանական հաստատություններին[180], ինչպես նաև պարսկական սկզբնաղբյուրներում առկա նյութերը[181] հնարավորություն են ընձեռում անդրադառնալու հայ հպատակներից գանձվող հիմնական հարկերին, երբեմն նույնիսկ որոշելու նրանց չափերն ու հարկահանության ձևերը։ Ստորև թվարկում ենք հիմնական հարկերը՝ անհրաժեշտ ծանոթություններ տալով նրանց մասին։

1. **Պետական ռենտա—հարկ** (*կոչվում է մալ, մալոջհաթ, բահրա, բահրաշե ու խարաջ*). գանձվում էր եկամտաբեր բոլոր ձեռնարկություններից՝ արդյունքի մեկ հինգերորդի չափով, եթե այն գտնվում էր պետական հողի վրա, և մեկ տասներորդի չափով՝ սեփականատիրական կալվածքներում։

Հարկահանների չարաշահումներից զերծ մնալու մտահոգությամբ գյուղական համայնքները պայքարում էին մալի որոշակի չափ սահմանելու հա-

---

178 «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 42, 231։

179 Տե՛ս նույն տեղում, Առաջաբան, էջ CXIX։

180 Տե՛ս Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ Ա, էջ 103—123։

181 Տե՛ս И. П. Петрушевский, նշված աշխատությունը, էջ 190—192։

մար, և այդ հարկը գանձվում էր ողջ գյուղական համայնքից, հիմնականում, հարկային մատյաններում գրանցված որոշակի չափերով։

2. **Կալվածատիրական ռենտա** *(կոչվում է մուլք, մալիքանե, բահրաչե-յե մալիքանե և այլն). գանձվում էր բերքի կամ արդյունքի մեկ տասներորդի չափով։ Սեփական տնտեսություն ունեցող կալվածատերերն ու վանքերը հարկայդրում էին իրենց ռայաթներին նաև տարեկան որոշ օրեր ձրի աշխատանք կատարել իրենց տնտեսություններում։ Տաթևի վանքին պատկանող գյուղերի ռայաթներն, օրինակ, «բոլոր գեղովն» պարտավոր էին ամեն տարի, առանց վարձատրության «մէկ օր վարեն, Բ(2) օր (կամ 3 օր) հունձ անեն, և մէկ օր ալ ջառ անեն, ինչ բան որ լինի, և մէկ օր եղնարածքն վանքիս համար խոտ հարեն»[182]։*

3. **Գլխահարկ** *(կոչվում է ջիզյա, երբեմն նաև՝ խարաջ). գանձվում էր հիմնականում ոչ մահմեդական չափահաս արական հպատակներից՝ քրիստոնյաներից ու հրեաներից։ Գլխահարկման որոշակի տարիք չէր սահմանված։ Պարզելու համար, թե տվյալ պատանին ենթակա է հարկման, թե ոչ՝ վարվում էին այսպես. թելով չափում էին պատանու վիզը և կրկնակի երկարությամբ թելի ծայրերը ատամներով բռնել տալով՝ փորձում էին այդ թելի օղակն անցկացնել նրա գլխով։ Եթե թելը չէր անցնում՝ պատանին համարվում էր չափահաս ու հարկատու։*

Գլխահարկը, որ հայ հպատակներից գանձվող ամենածանր հարկերից մեկն էր, XV դարի ընթացքում շարունակ բարձրացվում էր։ Եթե 30-ական թվականներին գանձվում էր մարդագլուխ 30—40 թամուրյան թանկա (այսինքն՝ 186—248 գր. արծաթ), ապա 90-ական թվականներին՝ արդեն շուրջ 100 թանկա (դարավերջի արժեքով՝ 415—440 գր. արծաթ)։ 30-ական թվականներին պահանջվող գլխահարկի գումարով կարելի էր գնել 11—15 փութ ցորեն, իսկ դարավերջին՝ շուրջ 28 փութ ցորեն։ Թվական այս տվյալները, անշուշտ, պաշտոնական աղբյուրներից չեն բխում և մոտավոր չափով են միայն բացահայտում եղելությունը, սակայն նրանք, այնուամենայնիվ, հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ XV դարի վերջերին կրկնակի անգամ բարձրացվել էր գլխահարկը։

Բացի ջիզյայից գանձվում էին նաև «թաֆավութ-ե ջիզյա» (ջիզյայի տարբերություն) հարկը։ Այսպես էին կոչվում գլխահարկի վրա ժամանակի ընթացքում բարդված գումարները, որոնք հարկային մատյաններում գրանցվում էին ջիզյայից զատ ու դիտվում որպես առանձին պարտավորություն։

4. **Մավաշի** *(անասուն)* և **մարաի** *(արոտավայր) էին կոչվում խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների արոտավայրերից օգտվելու իրավունքի դիմաց գանձվող հարկերը։*

5. **Թամղա.** *այսպես էր կոչվում արհեստանոցներից, հումույթի մշակման այլ ձեռնարկություններից (ձիթհան, դինգ), նաև ձկնորսարաններից գանձվող հարկը։ Թամղան գանձում էին հատուկ պաշտոնյաներ՝ թամղաչիները, որոնք կապալով վերցնելով այդ հարկի գանձման պարտավորությունը, շարաշահում էին իրենց պաշտոնն ու մեծապես շահվում դրանից։ Հայաստանում այդ պաշտոնը գերազանցապես գրավում էին հայ խոջաները։*

6. **Բաժ** *էր կոչվում վաճառականներից գանձվող հարկը։ Վենետիկցի*

---

[182] *Մատենադարան, ձեռագիր № 6271, էջ 678։*

անանուն մի վաճառական իր «Ուղեգրության» մեջ հայտնում է, որ Պարսկաստանում միշտ գոյություն է ունեցել այսպիսի կարգ. յուրաքանչյուր վաճառական, որ շուկայում մի խանութ ունի, վճարում է օրական երկուսից վեց սպիտակ և նույնիսկ՝ մի դուկատ, նայած իր գործի ծավալին. նույնպիսի հարկ է դրվում արհեստավորների վրա՝ նրանց վիճակին համապատասխան։

Նույն հեղինակի տվյալներով շուկայում վաճառվող ապրանքի գնի 5 տոկոսը գանձվում էր որպես բաժ մահմեդական վաճառողից, իսկ քրիստոնյա առևտրականից գանձվում էր կրկնակի (10 տոկոս) բաժ։ XVI—XVII դարերի օսմանյան կանուն-նամեներից մի քանիսը տվյալներ են պահպանել Երզնկա, Բաբերդ, Կամախ քաղաքներով վաճառելու տարվող ապրանքներից գանձվող «մեծ բաջի և սև թամղայի» չափերի մասին՝ ըստ Ուզուն-Հասանի կանոնի։ Ըստ այդմ, օրինակ, Երզնկայում մետաքսի բեռի յուրաքանչյուր բաթմանից 81 սև ակչե բաժ են գանձել, արվել են սև թամղայի իրավունք, դրագրության իրավունք և ստացականի հարկ կոչվող գանձումներ։ Վերոհիշյալ կանուն-նամեներում մեկ առ մեկ թվարկված ու սահմանված են տասնյակ տարանցիկ ապրանքներից գանձվող բաժի չափերը (պողպատ, երկաթ, պղինձ, պաղլեղ, բուրդ, բամբակ, վուշ, կերպասեղեն, կաշի, մորթի, գորգ, մուշկ, լեղակ, օճառ, բրինձ, գինի, մոմ, մեղր, շիր և այլն, և այլն)։

Առևտրականներից ու արհեստավորներից պետական պաշտոնյաները շահվում էին նաև «թարհ»-ի միջոցով։ Նրանց ստիպում էին, խիստ բարձր գներով, գնել հարկերի դիմաց հպատակներից գանձված բնամթերքի մի մասը, և, ընդհակառակը, խիստ ցածր գներով վաճառել արհեստավորական արտադրանքն ու օտար երկրներից ներմուծված թանկարժեք ապրանքները։

7. Ջերիմ—բառացի՝ աշխարհաղոր։ Ըստ երևույթին գանձվում էր ոչ մահմեդական սեփականատեր հպատակներից զինվորական ծառայությունից ազատված լինելու համար։

8. Իխրաջաթ—բառացի նշանակում է արտակարգ ծախսեր։ Այս տերմինի տակ հարկային մատյաններում գրանցում էին բոլոր այն տուրքերը, որ գանձում էին վճարելու համար զինվորական, վարչական ու պետական պաշտոնյաներին կամ այն պարտավորությունները, որ ունեին հպատակները նույն անձանց նկատմամբ (դրանցից էին կոնալղա, ուլաղ, ալաֆե և ուլուֆե կոչվող տուրքերը)։

9. Շիգար ու բիգար—այսպես էր կոչվում բերդերի, ճանապարհների ու ջրանցքների շինարարության, ինչպես և պատերազմների ժամանակ հպատակների անվճար աշխատանք կատարելու պարտավորությունը։

10. Նվեր անվան տակ, այլևայլ առիթներով, հպատակներից գանձում էին նաև պարտադիր տուրքեր (փիշքաշ, նովրուզի, 'իդի, սավարի, սալամի)։

11. Ռասմ կամ ռուսումաթ (կարգ, սովորույթ) էին կոչվում այն տուրքերը, որ գանձվում էին որպես հավելյալ ռոճիկ պետական բարձրաստիճան ու կրտսեր պաշտոնյաների օգտին. դրանցից էին սադրի, վեզիրի, դարուղայի (ոստիկանապետի), ֆինանսական ու հարկային պաշտոնյաների օգտին գանձվող ռասմերը։

12. Շիլթաղաթ (արաբերեն՝ կոպտություն) կամ բիդ'աթ (նորահնար) էին կոչվում այն բոլոր ապօրինի նորաստեղծ տուգանքներն ու բռնապանձումները, որոնք պետական պաշտոնյաները կեղծ ու պատիր զանազան հնարների դիմելով, շորթում էին հպատակներից։

Սրանք են հիմնական հարկերն ու տուրքերը, որ գանձվել են Հայաստանում Կարա-կոյունլու և Աղ-կոյունլու քոչվորական ցեղերի տիրապետության հարյուրամյակում։ Հարկ է, սակայն, կրկին մատնանշել, որ հայ հպատակների վիճակն առավել ծանր է եղել քուրդ ամիրների տիրույթներում։ Բիթլիսի (Բաղեշի) վիլայեթում, օրինակ, մինչև XVI դարի վերջերը հարկերը գանձվել են «քրդերի սովորության համաձայն»։ Նույնիսկ օսմանյան պետական պաշտոնյաները ստիպված խոսել են հարկային այդ սիստեմի ապօրինի ու թալանչիական բնույթի մասին և փորձել են ինչ-որ չափով մեղմացնել քրիստոնյա հպատակների դրությունը՝ նրանց վրա տարածելով Դիարբեքիրի վիլայեթի հարկային օրենքը[183]։

Հայ աշխատավոր ժողովուրդը, բացի պետական ու կալվածատիրական հարկերից, վճարում էր նաև եկեղեցական տուրքեր՝ պտղի, սրբադրամ, տյառնական մատաղ, կողոպուտք, խոստովանադրամ, հաղորդադրամ, զանազան տուգանքներ (չհաս ամուսնության և այլ առիթներով) և այլն։ Եկեղեցականները հասույթի աղբյուր էին դարձրել նաև բանադրանքը. «Այժմու քահանայապետքս,—գրել է այդ մասին Գր. Տաթևացին,—պատճառանօք առնեն ընդ բանադրանօք և յետոյ մերկացուցանեն ըժողովուրդն իւրեանց»։

Իրենց հասանելիք տուրքերը հոգևոր հոտից հավաքելու համար, նույն հեղինակի պատկերավոր արտահայտությամբ հոգևոր հայրերը «միանգամ ի տաւրոջն շրջեն ի վիճակն և լնուն զքսակն արծաթով, և պատառեն իբրև զգայլ, և դարձեալ փախչին ի յորջս իւրեանց, և ոչ ինչ հոգան վասն ոչխարացն»[184]։

Հայ աշխատավոր ժողովուրդը, ինչպես նաև Առաջավոր Ասիայի մյուս նստակյաց ժողովուրդները անդադար պայքար էին մղում հայրենի երկիրը գրաված քոչվոր ցեղապետերի ու նրանց կողմից կիրառվող վարչական ու հարկային գիշատիչ քաղաքականության դեմ։

Մոնղոլական ու թուրքական քոչվոր ցեղերը, գրավելով Հայկական լեռնաշխարհը, անքուժելի հարված հասցրին զարգացման բարձր մակարդակի վրա գտնվող գյուղատնտեսությանը և ժողովրդական տնտեսության մյուս ճյուղերին։ Ժողովուրդը կողոպտվում էր ոչ միայն պետական պաշտոնյաների ու քոչվոր ավագանու չարաշահություններից, այլև, ընդհանրապես, խաշնարած ցեղերի տեղաշարժերից, որոնք ամռան ամիսներին մեկնում էին երկրի բարձրադիր ու խոտառատ մարգագետինները, իսկ ձմռան ամիսներին իջնում հարթավայրերը։ Ամեն տարի պարբերաբար կրկնվող այդ տեղափոխությունների ընթացքում ոտնատակ էին արվում հայ երկրագործների քրտինքով մշակված ցանքատարածությունները, քոչվորների ճանապարհին ընկած գյուղերն ու գյուղաքաղաքները հաճախ կողոպտվում էին այդ ցեղերի սպառազեն ջոկատների կողմից։

Հայ քաղաքացիներն ու գյուղացիները, այսպիսով, ստիպված էին հարատև մարտնչել քոչվոր տիրապետողների դեմ՝ իրենց գույքն ու պատիվը պաշտպանելու համար։

1462 թ. պահպանվել է ուշագրավ մի վկայություն թուրք հեծյալ ավազակների ու հայ մարտիկների մի բախման մասին։ Մեկ հազարանոց թուրքա-

---

183 Տե՛ս «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», էջ 45—47։

184 Գր. Տաթևացի, Քարոզգիրք, Ամարան հատոր, էջ 298։

կան մի զորախումբ, Տփղիսի մոտ կայան առնելով, բռնագրավում է Ավճալայի նախիրը։ Հայ քաղաքացիներից 200 «լաւ տղամարդիկ» տեղյակ չլինելով թըշնամու քանակի մասին, դուրս են գալիս նրանց դեմ՝ իրենց գույքը ետ բերելու համար։ Սակայն նրանք շրջապատվում են գարանակալ թշնամիների կողմից ու դաղանաբար հոշոտվում. «Եւ մեծ հեծելն ի դուս էին եկել, և երկու դիմաց բոլորել, և զամէն կոտորել և ի սուր քաշել, և զամենոց գլուխն տարել»,—գրում է այդ մասին ժամանակակից հիշատակագիրը[185]։

Այսպիսի պայմաններում, բնականաբար, ամեն մի դիմադրություն, որ ցույց էր տրվում Հայաստանի տերը դարձած քոչվոր ցեղապետերին ու նրանց գլխավորած զորախմբերին, սոցիալական պայքարի յուրատեսակ մի ձև էր, պայմանավորված այն իրողությամբ, որ օտար քոչվորները երկրի տիրապետող դասն էին կազմում, իսկ նստակյաց բնիկ ժողովուրդը՝ ստորադաս և իրավազուրկ ռայայի վիճակում էր։

Պայքարի մի ձև էր նաև իրենց դիրքը չարաշահող պաշտոնյաների մասին պետական վերադաս մարմիններին գանգատներ ու բողոքագրեր ուղարկելը։ Դրանք, ըստ մեծի մասին, որևէ արդյունք չէին բերում, սակայն ժողովրդական որոշ խավեր շարունակում էին հավատալ, թե փադիշահի բարյացակամ կարգադրությամբ կարող են, թերևս, ազատվել այս կամ այն անօրեն ու դաժան տիրակալից։ Այսպես էին մտածում, օրինակ, Վանի բնակիչները, որոնց վրա իշխան կարգված արքայորդի Յար-Ալին՝ «առնէր զանիրաւութիւն հարկապահանջութեամբ ազգիս մեր և տաճկաց»։ Վանեցիները գանգատվում են Իսքանդարին ու հայտնում, որ այլևս «ոչ կարեմք տանել վշտաց և դառնութեան նորա, զի կարի յոյժ աղքատացոյց զաշխարհս մեր»[186]։

Պասիվ պայքարի ձևերից էր նաև արտագաղթը երկրից, որ մեծ չափերի էր հասել XIV—XV դարերում։ Գաղթում էին ինչպես անվերջանալի պատերազմների ու գահակալական կռիվների սարսափներից, այնպես էլ իրավական ու տնտեսական ծանր ու անտանելի վիճակից։

Գիտենք արդեն, որ Սյունյաց Բեշքեն իշխանը, Սյունիքից ու հարևան շըրջաններից 6000 տուն հայ բնակչության գլուխն անցնելով, 1435 թ. գաղթեց այդ ժամանակ Վրաց տիրապետության տակ գտնվող Հյուսիսային Հայաստանի շրջանները (Լոռի)։ Ջանգվածային գաղթերի մասին ուշադրավ շատ տեղեկություններ կան մեր աղբյուրներում։ Դրանցից է, օրինակ, XV դարի վերջին Ապարանի սուրբ Նշան վանքում շարադրված կոնդակը, ուր ասված է. «անօրէնքն կու նեղացուցեն զքրիստոնայքս սուտ պատճառաւ, (և նոքա) կու թողուն վտումն, զարտն ու զայգին և զայլ ապրանքն ու փախին»[187]։

Փախչում էին և հարևան երկրներ (Վրաստան ու Շիրվան) և հեռավոր աշխարհներ (Սիրիա, Ղրիմ, Լեհաստան և այլն)։ Զգալի թիվ էին կազմում հայերը, մասնավորապես, հարևան երկրների մի շարք քաղաքներում. Բարբարոյի վկայությամբ, օրինակ, հնուց անտի հայաբնակ Շամախի քաղաքի «բնակիչների մեծ մասը հայ են»։ Իտալացի դիվանագետի տվյալը հաստատում է անգլիացի Ջենկինսընը, որը մեկ դար հետո (XVI դարի սկզբներին) այցելելով

[185] «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Բ, էջ 169։

[186] Թ. Մեծոփեցի, էջ 99։

[187] Մատենադարան, ձեռագիր № 7757, էջ 1ա։

Շամախի, նույնպես արձանագրում է, թե քաղաքը «բնակեցված է գլխավորապես հայերով»[188]։

Աշխատավոր ժողովրդի իրավական ու տնտեսական ծանր վիճակն ու մղձավանջային առօրյան պարարտ հող էին եկեղեցու նկատմամբ անտարբերության, աղանդավորական գաղափարների և հակաեկեղեցական տրամադրությունների տարածման համար։ Դրան մեծապես նպաստում էր հայ եկեղեցու պաշտոնեությունը՝ այլասերված իր բարքերով, բարձրաստիճան հոգևորականության մի մասի համագործակցությունը օտարազգի բռնակալների հետ։

Հայ եկեղեցու գաղափարախոսներից մեկը XIV դարի կեսերին ողբում է եկեղեցու անմխիթար վիճակը, ժողովրդի խորթացումը եկեղեցուց, երիտասարդների անտարբերությունը եկեղեցական արարողությունների նկատմամբ և այլն։ «Իսկ ժողովրդականք,—գրում է նա,—ամայիք և թափառականք, կորդացեալ մտօք, մոլորեալ ի գիտութենէ. զխոստովանութիւն ոչ գիտեն... յեկեղեցի ոչ դիմեն... զաղօթս և զարտասուս ոչ ճանաչեն... ի պատարագ ոչ փափագին»։ «Լուա յումեմնէ,—շարունակում է նա,—զի պատմէր զմարդոյ՝ վկայեալ ի հարազատ եղբօրէ իւրմէ, զի հնգետասանամեայ գոլով և դեռ պատարագն չէր տեսեալ յեկեղեցւոջ, և զայլ յումեմնէ, թէ Ժ (10) ամ աւելի եւս էր, որ մարմնոյ և արեան տեառն չէր հաղորդել»։

Հայ եկեղեցու պաշտոնյաները քարոզում էին իրենց հոգևոր զավակներին՝ հնազանդ լինել օտար ու բնիկ տերերին, տոկալ ու համբերել բռնություններին, ի տրիտուր այսրաշխարհային զրկանքների՝ հանդերձյալ կյանքում երանության հասնելու համար։

Եկեղեցական այս քարոզները, սակայն, արձագանք չէին գտնում հուսախաբ ժողովրդի լայն զանգվածներում։ Հովհան Որոտնեցու (1313—1386) հեղինակավոր վկայությամբ, Հայաստանում կային աղանդավորներ, որոնք սուտ էին հայտարարում Աստվածաշունչ գիրքը, արդար և սուրբ մարդկանց ճգնությունը՝ ապարդյուն էին համարում, ու չէին հավատում, թե վերջին դատաստան է լինելու և դժոխքի տանջանքներ են պատրաստված մարդկանց համար. «ուտի սրանք քարոզում էին «ուտել, խմել, քանի որ վաղը մեռնելու ենք»[189]։ Այսպես մտածող մարդիկ, բնականաբար, ձգտելու էին այս աշխարհում ստեղծելու իրենց համար կյանքի տանելի պայմաններ։

Իրենց աղանդավորական գաղափարների տարածման ու հիմնավորման նպատակով, բանավոր խոսքից բացի, այս ուսմունքի գաղափարախոսները, ըստ երևույթին, գրել են նաև տեսական աշխատություններ. հավանաբար հենց սրանց է նկատի ունեցել Հովհան Որոտնեցու աշակերտներից Մատթեոս Ջուղայեցին՝ գրելով, որ հերձվածողները «առանձին նստին հաջմունս գրելով, առանց վկայութեան ուրուք, և զանմեղսն կորուսանելով»[190]։

---

[188] Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Ա, էջ 199, 372։

[189] Ստորև տալիս ենք ուշագրավ այս վկայության գրաբար բնագիրը. «Սուտ առնեն զամենայն աստուածաշունչ գիրս, ունայն ցուցանեն զամենայն շան և զվաստակս ճգնութեան արդարոց. բազումք ի մարդկանէ սանձարձակ ի մեղս յաճախեն ասելով՝ ոչ գոյ յարութիւն դատաստանի և ոչ սպառնալիք դժոխոց, կերցուք, արբցուք, զի վաղիւն մեռանիմք։ Զի որք ուրանան զյարութիւնն, որ է կատարած, ուրանան և նոքա զսկիզբն և զստեղծումն աշխարհի, ինքնեղ ուրեմն կարծեն զլինելութիւն արարածոցս, մանաւանդ թէ դաժան մտօք զեպիկուրեանցն իմանալ՝ թէ ոչ գոյ աստուած» (Մատենադարան, ձեռ. № 5598, էջ 100ա—100բ, Յովհ. Որոտնեցի, Ի յառաջաբանս առաքելոյն Պօղոսի՝ համառօտ և պայծառ տեսութիւն)։

[190] Մատենադարան, ձեռագիր № 1402, էջ 210ա։

Եկեղեցու և նրա վարդապետության դեմ ժողովրդական լայն խավերի ընդդիմադրական տրամադրությունները որոշակի արտահայտություն են ստանում Վասպուրականում XIV դարի վերջերին և XV դարի սկզբներին։ Պահպանվել է «Յաղագս չար հերձուածոյ, որ երևեցաւ յերկիրն Ռշտունեաց» խորագրով մի գրություն[191], որ Աղթամարի Դավիթ III կաթողիկոսի (1393—1433) խնդրանքով հեղինակել է Գրիգոր Տաթևացին։ Ռշտունիքում տարածված «չար հերձուածի» տարածողներն ու հետևորդները,—Տաթևացու որակումով,—«դիւաբերան», «տգէտ» և «անուսումն» մարդիկ են, որոնք «ոչ գիտեն զսուրբ գիրս և ոչ զիմաստս փիլիսոփայից», բայց «հակառակասէր» լինելով՝ հակադրվում են եկեղեցու վարդապետությանը—«ընդդիմաբանում են»։ Տաթևացին մանրամասնություններ չի հաղորդում սրանց դավանած ու քարոզած գաղափարների մասին, պարզվում է սակայն, որ նրանք ուրանում էին «զորդին և զհոգին սուրբ», այսինքն ընդունում են միայն հայր-աստծո գոյությունը, և ապա՝ մերժում աստվածամոր պաշտամունքը։

Հայ եկեղեցու նշանավոր գաղափարախոս Գր. Տաթևացին աստվածաբանական դատողություններ կատարելով ու հենվելով եկեղեցու հայրերի հեղինակության վրա, փորձում է բացահայտել այդ գաղափարների վտանգավորությունը և նրանց դեմ պայքար ծավալելու անհրաժեշտությունը։

Նույն այս ժամանակաշրջանում տարածված աղանդավորական գաղափարների մասին ուշագրավ տեղեկություններ է գրանցել նաև ունիթոր վարդապետ Մխիթար Ապարանեցին։ Իր «Գիրք ուղղափառաց ըստ կաթօլիկէ սուրբ եկեղեցոյն ընդդէմ հերձուածողաց» աշխատության մեջ[192] նա խոսում է մի կնոջ մասին, որ մերժված է եղել և՛ Մակվի հայ կաթոլիկների և՛ Աղթամարի հոգևորականների կողմից։ Իր շուրջ համախմբելով մի շարք այլ կանանց (որոնց պատմիչը «սատանայի մարգարեներ» է կոչում), նա սկսում է քարոզել «բանս դիւականս»։ Շատ վայրերից մեծ ընծաներով նրա մոտ են գալիս «բազմութիւն ժողովրդոց»։ Նույնիսկ կաթոլիկություն ընդունած հայերից շատերը «թողեալ զաւետարանն սուրբ և մերս (իմա՝ Մխ. Ապարանեցու) քարոզութիւն գնացին առ նոսա վասն նոցա սուտ և սատանայական սքանչելեացն»։ Ինչ էին քարոզում նրանք և ինչումն էր նրանց քարշողական զորության գաղտնիքը, այս մասին տեղեկություն չի պահպանվել, բայց ասվում է, որ «ամենեքեան առաւել պատուէին, զնոսա քան զառաքեալսն և զմարգարէսն»։ Մի քանի ամիս այս կանայք գտնվում էին ուշադրության կենտրոնում, ապա, հավանաբար բռնությամբ, լռեցվում ու վնասազերծ են արվում։ Սակայն, անգամ տարիներ հետո, նույն Մխ. Ապարանեցու վկայությամբ, նույնիսկ Հայաստանի հեռավոր վայրերում, սքանչելի պատմություններ էին հյուսվում անանուն այս աղանդավորուհու և նրա ընկերուհիների հրաշագործությունների մասին[193]։

---

191 Պահպանվել է Երուսաղեմի մատենադարանի № 1397 ձեռագրի մեջ (էջ 3—32)։ Ամբողջական խորագիրն է. «Յաղագս չար հերձուածոյն, որ երևեցաւ յերկիրն Ըռըշտունեաց, Գրիգորի շնորհալից վարդապետի արարեալ բան կարճառօտ, ի խնդրոյ գերապատիւ և երկիւղազարդ հայրապետին Հայոց տեառն Դաւթի»։

192 Այս գրքում նկարագրված դեպքերը տեղի են ունեցել 1410 թվականից առաջ։

193 Lingue Haicanae Scriptores... *Marcus Antonius v. d. Oudenrijn*, Bernae, 1960, էջ 221։

Հայ եկեղեցու դեմ ընդդիմադիր դիրք էին բռնում ոչ միայն տարացեղ աղանդավորները, որոնք հոգևոր սնունդ էին ստանում աշխատավոր ժողովրդի հիշողության մեջ անթեղված թոնդրակյան գաղափարներից, այլև Հռոմից ու քրիստոնյա Եվրոպայից հոգու և մարմնի փրկություն ակնկալող մի խումբ հոգևոր ու աշխարհիկ գործիչներ։ Սրանցից էր Հակոբ վարդապետը՝ Կողբ գյուղաքաղաքից, որ 10 այլ հայ վարդապետների գլուխ անցած միացավ կաթոլիկ եկեղեցուն։ Սրանց խրատելու փորձերն անօգուտ անցան։ Ի վերջո «կալան ընոսա իշխանքն Հայոց և ի պղինձ եդեալ հալեցին զնոսա, և այնպէս բարձին ի միջոյ»[194]։

---

194 Հ. Ս. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հատոր Ա, Երևան, 1959, էջ LVIII։